* श्रीसरस्वत्यै नमः *

दशमे वर्षे] वैशाख-ज्येष्ठयोः पूर्णिमा सं० १९९२, [एकादश, द्वादश—संख्ये

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वल्लोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
संजातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

———

सम्पादकः—

श्रीमान् अन्नदाचरणशर्मा तर्कचूडामणिः

[महामहाध्यापकः, महामहोपाध्यायः]

—— :*: ——

उद्गम-स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी ।

—— :o: ——

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) असमर्थेभ्यः छात्रेभ्यः १)

वैदेशिकेभ्यः ६) पुस्तकालयेभ्यश्च १)

विषय-सूची।

सूर्योदयः ।

दशमे वर्षे } वैशाख-ज्येष्ठ-पूर्णिमा, सं० १९९२ { एकादश-द्वादश संख्या

सम्पादकीयम्

—:०:—

सम्राट्पञ्चमजार्ज-रजतजयन्तीमहोत्सवः ।

माननीयानां चक्रवर्तिभारतसम्राजां श्रीमतां पञ्चमजार्जमहोदयानां पञ्चविंशतिवर्षाणि यावद् राज्यसिंहासनालङ्करणमहोत्सवो भारतेऽस्मिन् इंग्लैण्डदेशतोऽल्पसमारम्भेण न समपद्यत । भारतीया हि प्रजाः स्वभावत एव राजभक्तिमत्यो भवन्ति । तत्रापि सनातनधर्मावलम्बिन्यस्तु दैवे जगति देवगणेषु विश्वासमावहन्त्यो धर्मशास्त्रादिषु च प्रामाण्यबुद्धयः परम्परागतनियमनियन्त्रितगतयः :—

"बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति"
"अष्टानां लोक-पालानां वपुर्धारयते नृपः"
"नराणां च नराधिपः"

इत्यादि वचनबलाद्देवकल्पमेव राजानं मन्यन्ते । येन राजभक्तौ दृढश्रद्धाभाजो बहुलोत्साहसम्भृताश्च भवन्ति ।

अस्मिंश्च महामहोत्सवाभिधे रजतजयन्तीमहोत्सवे अखिलभारतवर्षीयधर्मसभानां प्रतिनिधिभूतायाः श्रीभारतधर्ममहामण्डलाभिधाया विराड्धर्मसभायाः प्रधानसञ्चालकपदासीनानां श्रीमतां द्वारवङ्गेश्वराणां (दरभङ्गा-महाराजानां) सर कामेश्वरसिंह, के० सी० आई० ई० इत्यादि विरुद विभूषितानां स्वीयहस्ताक्षरतः सर्वत्र धर्मसभासु, साहित्यजातीयसमाजादि विविधसंस्थासु, प्रतिनिधिमण्डले, सदस्यसंघे, पदाधिकारिवर्गे, संरक्षकसमुदाये, राजन्यमण्डले, श्रेष्ठिसमाजे, सर्वत्र साधारणजनसमाजे, सर्वासु चार्यम-

हिलासंस्थासु, जुबलीमहोत्सव-सम्बद्धं धनाय यद्वधि घोषणापत्रं निःसृतमासीत् तदुत्तररूपेण यानि सम्वादपत्राणि धर्ममहामण्डले समागतानि, यानि च जुबली महोत्सव-विवरणानि समाचार-पत्रादिषु प्रकाशितानि, ततो ज्ञायते, यद् इह भारतवर्षे पञ्चमजार्ज-जुबली-महोत्सव इंग्लैण्डदेशतोऽतिसमृद्धो महतोत्साहेन विराडायोजनेन च सुसम्पादितोऽभूदिति ।

वयञ्च सर्वेऽपि सम्मिलिताः श्रीकाशीविश्वेश्वरं समभ्यर्थयामहे यत् माननीयसम्राट्पञ्चमजार्जमहोदयो दीर्घायुर्भूयादेवमेव तस्य स्वर्णजयन्ती महोत्सवो हीरकजयन्तीमहोत्सवश्च क्रमशो भवेताम् । तेषां प्रतिनिधिभूता इह भारते राजकर्मचारिणश्च न्यायप्रियाः सत्यपक्षपातिनो यथार्थतः प्रजा-सेवकाः स्युः केषाञ्चनापि धर्मे न स्वयं हस्तक्षेपं कुर्य्युर्नापि कस्मैचिद्ध-स्तक्षेपं कर्तुमवसरं दद्युरिति। × × × ×

विलम्बकारणम् ।

प्रिय पाठकमहानुभावाः !

नाविदितं श्रीमतां यदिदानीं संस्कृतपत्राणां महती दुरवस्था विद्यते । प्रथमतः संस्कृतज्ञा अकिञ्चना विद्यार्थिन एव तद्ग्राहका भवन्ति । तद्गुरवो विद्वांसस्तु प्रायः संस्कृतपत्रद्वेषिण एव भवन्ति। ते तु समाचारपठना-दित एव स्वान्तेवासिनो निषेधयन्ति । अतश्च संस्कृतपत्राणां ग्राहकसंख्या सर्वदैव न्यूना तिष्ठति । सा च संख्या ईदृशी अल्पा भवति, यया च तत्पत्रस्य कागजमुद्रणादिव्ययोऽपि न पूर्णतामृच्छति कार्य्यालय-सम्पादनादि-व्ययव्यवस्था तु दूरे तिष्ठतु । अत एव इह बहूनि संस्कृतपत्राणि प्रादुर्भूय कियत एव मासाद् वर्षाद्वा पुनर्विलयमेवासादयन्ति । यथा कथमपि तत्संचालकानां परि-श्रमाधिक्येन सम्पादकानाञ्चावैतनिकतया सम्प्रत्यपि बहूनि संस्कृत-पत्राणि स्वजीवनरक्षां कुर्वन्ति, स्वग्राहकाणां नियमितानियमितोपस्थित्या मनस्तोषं विदधत्येव ।

संस्कृत-पत्राणां महता प्रयासेनापि नियमतः प्रकाशनं न भवति । तत्र प्रधानम् कारणम् मुद्रणाक्षरयोजनादि-काठिन्यं विद्यते । तेन सर्वेऽपि प्रायः संस्कृतपत्रपाठका अपरिचिताः सन्ति । तस्य ज्ञानं यदि तेषां स्यात्तर्हि भवेत् कियान् परितोषस्तेषाम् । तच्चेत्थं विद्यते । सर्वत्रैव मुद्रणालये अक्षरयोजका हिन्दीभाषायां एव किमपि ज्ञानं बिभ्रति । संस्कृते च समासबाहुल्यं भवति । विभक्तयश्च शब्दैः सहैव सम्बद्धा भवन्ति

संयुक्ताक्षराणि बहूनि भवन्ति । तत्र ते बहुशो भूयो भूयस्त्रुटीः कुर्वन्ति । चतुः कृत्वापि (प्रूफ) संशोधने शुद्धिर्नैव भवति । प्रत्युत यत्र एका शुद्धिर्भवति तत्रैवापराऽन्यविधा अशुद्धिर्जायते । यतो हि अक्षरसंयोजका हि हिन्दी-ज्ञान-बलेन शुद्धिमपि अशुद्धयन्ति । हिन्दी-भाषाया विभक्तीनां पृथक् निवेशने अभ्यासभाजस्ते संस्कृतेऽप्यप्रायोऽशुद्धिमाचरन्त्येव । समासान्तर्गतशब्दानां प्रायः पृथगेव ते विन्यासं विदधति । विसर्गोत्वादीनान्तु तेषां ज्ञानमेव न भवति । तत्रापि पण्डितानां लेखा ब्रह्मलिपिनिबद्धा एव भवन्तीति आबालवृद्धं प्रसिद्धिरेवास्ति । तेष्वपि केचन पण्डिता वालचर्योच्चारका भवन्ति ये च ऐच्छिकमपि सन्धिं सर्वथा सर्वत्रैवाचरन्ति । वैकल्पिकमपि जिह्वा-मूलीयोपध्मानीयादि कृत्यं नित्यवदाचरन्ति । परसवर्ण-वर्णद्वित्वादिकमपि प्रतिपदं वाञ्छन्ति ।

सत्येवं व्यतिकरे कथं संस्कृतपत्राणि नियमितानि भवेयुः । तत्रापि तु वयं सर्वेभ्योऽपि लब्धप्रतिष्ठेभ्यः संस्कृतपत्रेभ्यः सूर्योदयं यथाशक्यं नियमत एव प्रतिमासं सम्पादयामः । अस्मिन् मासे यो हि विलम्बो जातस्तत्र मुद्रणालयस्याव्यवस्थैव हेतुः । यत्र मुद्रणालयेऽस्माकं सूर्योदयस्य मुद्रणं भवति, तच्चेदानीं निरुद्धं विद्यते । येनास्माकमन्यत्र 'सूर्य्य' मुद्रणालयेन सह सम्बन्धकरणमापतितम् । सर्वथा च नूतनायां व्यवस्थायां भवत्येव विलम्बः । तथापि सर्वथा त्वरया सर्वं कृत्यं सम्पाद्य वैशाखज्येष्ठयोरुभाव-प्यङ्कौ सहैव प्रकाशयामः । अग्रे च यथा पूर्वमेव सर्वं भविष्यतीति ग्राहका अनुग्राहका धृतिं बध्नन्तु । सर्वेऽपि जानन्त्येव यत्सत्स्वपि बहुषु संस्कृतपत्रेषु 'सूर्योदय'एव नियमतो दश वर्षाणि यावदविरलमनवच्छिन्नं च सुरभारतीं सेवमानः सर्वामपि विघ्नबाधां दूरीकृत्य ग्राहकाननुग्राहकान् प्रसादयन्नायाति । पुनरप्यय-मग्रे तथैव नियमेन प्रतिमासं ग्राहकाणां हस्ते यथापूर्वमेव गमिष्यतीति समु-चितः प्रबन्धो जातोऽस्ति ।

अधुना ग्राहकानुग्राहकाणामेव महोदयानां कृपाऽपेक्ष्यते । यत्ते स्वीय-ग्राहक-शुल्कप्रेषणेन, नूतनग्राहकसंख्यासम्वर्द्धनेन च सर्वथा सूर्योदयमनुगृ-ह्णन्तु । वर्षसमाप्तावस्यां काशीविश्वेश्वरश्चास्माकं सदुद्योगं सर्वदा सर्वथा सफलयेदिति तच्चरणयो बद्धाञ्जलि समभ्यर्थयामहे यद् यथास्मिन् वर्षे सर्वामपि विघ्नबाधां दूरीकुर्वन् सूर्योदयोऽविच्छिन्नं ग्राहकानुग्राहकान् संरक्षकान् सहायकान् पृष्ठपोषकान् सेवमानो यथासमयमुदीयमानो विविध प्रकारकैः साहित्यिक-सामाजिक-धार्मिकादिलेखैः पत्राकारसौन्दर्येण च

सर्वानेवानन्दयत् तथाग्रेऽपि दैनन्दिनं सम्बर्द्धमानः सर्वथा स्वीयाभ्युदयं समासादयेदिति । × × × ×

श्रीभूदेवस्मृतिदिवसः ।

गतज्येष्ठमासे भूदेवस्मृतिदिवसः केदारघट्टस्थ-भूदेवचतुष्पाठी-भवने श्रीमतां महामहोपाध्याय-महामहाध्यापकानां पं० श्री पञ्चाननतर्करत्नमहोदयानां सभापतित्वे श्रीमतः कमलकृष्णस्मृतितीर्थमहोदयस्य सदुद्योगेन समपद्यत ।

स्वर्गस्थानां सी० आई० ई० भूदेव मुखोपाध्याय महोदयानां जीवन-चरितं ये जानन्ति तेषान्तु हृदये तदीयसदाचार-भारतीय-संस्कृति-समुद्धार-संस्कृतविद्वद्वर्गास्था प्रभृति चरितेषु महती श्रद्धा विद्यते ।

ये च तदीय-जीवनसच्चरितैरपरिचिताः सन्ति । तेषु तदीयजीवन-चरितप्रचारार्थमेवं तदीयस्मृतिदिवसानुष्ठानस्यावश्यकमस्ति प्रयोजनम् ।

तदीयजीवन-चरित-विषये 'भूदेवचरित'-नामकमेकं संस्कृतमहाकाव्यमेव निर्मितं विद्यते । तस्य पठनं सर्वेषामेवाधुनिकानां इंग्लिशशिक्षा-समादरपराणां मानवानां समुचितं विद्यते । तेहि महाभागा वङ्गप्रान्तीयशिक्षाविभागस्य प्रधान-पदाधिकारिण आसन् । एवम् इंग्लिशशिक्षायाः समुन्नतकक्षायामुत्तीर्णास्तथा सर्वोन्नतपदमाश्रिता अपि ते महोदयाः स्वीयं गौरवं न विस्मृतवन्तः । नहि साम्प्र-तिक-पाश्चात्य-सभ्यता-दोषानुकरणमानसाः सर्वथा पाश्चात्यानामेव समादरण-परास्ते आसन् । ते हि साधु उभयोः सभ्यतयोर्गुणागुणं दोषादोषांच्च निश्चि-त्य यत्र सारं दृष्टवन्तस्तमेवादृतवन्तः । नहि तेऽन्धानुकरणपरा आसन् । कीदृ-शास्ते भारतीय-संस्कृतिप्रेमाण आसन्निति तदीय-पारिवारिकप्रबन्ध-सामाजिक-प्रबन्धादि पुस्तक-पाठेनैव ज्ञायते । 'एज्युकेशन गजट्' इति नाम्ना वङ्गभाषामयं साप्ताहिकपत्रं तदीयं स्वभाषास्वदेशप्रेम द्योतयति । सर्वत्र तीर्थ-क्षेत्रे संस्कृत-विद्वद्भ्यो विद्यार्थिभ्यश्च वार्षिकं मासिकं वा पुरस्कार-वितरणं तदीयं संस्कृत-विद्याप्रेम प्रकाशयति । तेषां शिष्टाचारम् आतिथ्यसत्कारादिकञ्च तत्सम-कालीना विद्वांस एव जानन्ति । ये च समये समये स्वलेखन्या वाचा च प्रकाश-यन्त्येव । इत्थं सर्वतोऽनुकरणचरितस्य तस्य महात्मनो विशुद्धचरितस्य भूदेव-शर्ममहोदयस्य स्मृतिदिवसोपलक्ष्ये वयमपि स्वीयां श्रद्धाञ्जलिं समर्प्य मनस्तो-षमावहाम इति । × × ×

संस्कृत-परीक्षा ।

श्रीमन्तः केन्द्राध्यक्षाः परीक्षार्थिनश्च ! बहूनां विदुषामनुरोधेनास्मिन् वर्षे सर्वेषामेव शास्त्राणां प्रवेशिकाविशारदपरीक्षयोरपि समावेशोऽखिलभारती-

यथार्शिकाध्यात्मिक-संस्कृत-विश्वविद्यालये कृता विद्यते । येन सर्वेषामपि परीक्षार्थिनां सौकर्य्यं सम्पन्नजातम् । हिन्दी-भाषाभिज्ञानां कृतेऽपि हिन्दी-प्रवेशिका हिन्दी विशारद प्रभृति परीक्षाणां सन्निवेशो जातः । शुद्धाद्वैत-सम्प्रदायस्यापि ग्रन्थानां प्रवेशिकात आरभ्य सर्वास्वपि परीक्षासु सन्निवेशः कृतोऽस्ति । विशिष्टाद्वैतद्वैतादिसम्प्रदायग्रन्थानाञ्च परीक्षासु सन्निवेशो विद्यते । यदि छात्राः प्रवेशिका विशारदपरीक्षां दित्सवोऽपि भविष्यन्ति तर्हि तयोरपि परीक्षयोस्तत्साम्प्रदायिकग्रन्थानां पुरस्काराणां च प्रधानप्रबन्धो भविता ।

अस्मिन् वर्षे इदमप्येकं वैशिष्ट्यं सम्पादितं विद्यते यदार्य्यकुमारीणां कृतेऽपि धर्मप्रवेशिका-धर्मप्रभा-परीक्षयोः सन्निवेशः कृतोऽस्ति । येन धर्म-प्रवेशिकां परीक्षां दित्सूनाम् कुमारीणां धर्मज्ञानं सुदृढं भविष्यति । यतश्च भारतीयसंस्कृतिसुरक्षाऽनायासेनैव सम्पादिता भविष्यति । वयं तु सर्वानपि भारतीयार्य्यमर्यादा-पक्षपातिनो विदुषो ऽनुरुन्ध्महे यत् तत्र परीक्षासु पितरः स्वीयबालिका भ्रातरश्च स्वभगिनीःप्रेरयन्तु । तासां परीक्षाग्रहणार्थमपि प्रधान-कार्य्यालये पत्रादि व्यवहारेण सरलः प्रबन्धो विधातुं पार्य्यते ।

इत्येवं सर्वथा-नवीन नियमावली संशोधिता वर्द्धिता सती हिन्दीपरीक्षार्थिनामार्य्यकुमारीणाञ्च सर्वेषामेव परीक्षार्थिनां सौकर्य्यार्थं हिन्दीभाषायामेव प्रकाश्यते । विलम्बवशेन च सूर्य्योदयेन सोद्धर्षमेव सर्वत्र प्रहीयते । विलम्बेनैव च कारणेन अस्मिन् वर्षे आश्विनमासतः परीक्षाकालमपसार्य्य चैत्रमासे परीक्षा कालो निर्द्धारितो विद्यते । तदर्थमावेदनपत्राणां च माघमासं यावत् प्रेषण-कालो विद्यते । अतश्च सर्वेऽपि परीक्षार्थिनोऽस्मिन् वर्षे पूर्वत एव ग्रन्थाभ्यास विधाय प्रथमश्रेण्यामुत्तर्तुं कृतप्रयत्ना भवन्तु । येनास्मिन् हायने भूयस्यां संख्यायां पारितोषिकवितरणं भवेत् । अस्मिन् वर्षे पारितोषिकसंख्यापि अधिकैव भविष्यति । यतः परीक्षासमित्याधिकसंख्यायां पारितोषिकं दातुमस्मिन् वर्षे निर्णीतं विद्यते । गतहायने समुत्तीर्णेभ्योऽग्रे लिखितेभ्यश्छात्रेभ्यो विद्वद्भ्यः केन्द्राध्यक्षेभ्यश्च पारितोषिकं प्रदातुं परीक्षासमित्या निर्णीतं विद्यते । तदनुसारेण प्राप्तपारितोषिका विद्यार्थिनो विद्वांसश्चेमे विद्यन्ते ।

श्रीमान् पं० रेवाशङ्कर मेघजी शास्त्री २५) अध्यापक डी. एल. संस्कृत पाठशाला गुलालवाड़ी. (बम्बई)

पं० हरिवल्लभ ठाकुर महोदयाः २५) हरिहराम्बाराजविद्यालय (अमावां)

„ पं० शिवकुमारशास्त्री काव्यतीर्थ १५) ज्यौतिष शास्त्री अध्यापक उप-देशक महाविद्यालय लक्ष्मीकुण्ड काशी ।

पं० बालमुकुन्द द्विवेदी १५) ऋग्वेद महाविद्यालय सतरञ्जी महाल कानपुर

आयुर्वेदाचार्य-परीक्षायाम् ।

रोल नम्बर (प्रथम विभागे) (केन्द्रनामानि)।

९०—श्रीरामप्रतापशर्मा गौड़ २५) स० ध० सभा संगरिया, बीकानेर।
७—श्री उत्तमराम शुक्ल वैद्य। २५) व्रजमण्डल यूनीवर्सिटी, मथुरा।

आयुर्वेद-शास्त्रि-परीक्षायाम्

(प्रथमविभागे)

१४६श्री विन्ध्येश्वरीप्रसाद अग्निहोत्री। २०) ऋग्वेद महाविद्यालय कानपुर।

आयुर्वेद-मध्यम-परीक्षायाम्

(प्रथमविभागे।)

श्री शिवकुमारमिश्र १५) उपदेशक महाविद्यालय, लक्ष्मीकुण्ड काशी।

व्याख्यान-विशारद-परीक्षायाम्

(प्रथमविभागे)

६६ श्री शिवकुमारशास्त्री २०) उपदेशक महाविद्यालय लक्ष्मीकुण्ड बनारस।

जूनियर-परीक्षायाम्

(प्रथमविभागे)

१५१ श्रीवासुदेवद्विवेदी १०) ऋग्वेदमहाविद्यालय कानपुर।
१५२ श्री रमेशचन्द्र १०) ,, ,,
६२ श्री नटवरलाल शर्मा १०) उपदेशक महाविद्यालय लक्ष्मीकुंड बनारस।

साहित्याचार्य-परीक्षायाम्

(प्रथमविभागे)

१९७ श्री वैजनाथ गौड़ शास्त्री २५) विहारीसंस्कृतविद्यालयचांदपुर (बिजनौर)

साहित्य-मध्यम-परीक्षायाम्।

(प्रथमविभागे)

६२ श्रीधर्मनाथत्रिपाठी १५) उपदेशक महाविद्यालय लक्ष्मी कुण्ड-बनारस।
८७ श्री गौरीशंकरपुरोहित १५) देवीदास लल्लू भाईसंस्कृतपाठशाला।
गुलालवाड़ी-बम्बई।

(द्वितीयविभागे)

८६ श्री भट्ट मूलशंकर शर्मा (पुस्तकानि)। देवीदास लल्लू भाई संस्कृत पाठशाला गुलाल बाड़ी (बम्बई)।

६६ श्री हीराधर द्विवेदी (पुस्तकानि) उपदेशक महाविद्यालय लक्ष्मी कुण्ड बनारस ।

साहित्य-प्रथम-परीक्षायाम्

(द्वितीय विभागे)

८२ श्री मणिशंकर भट्ट (पुस्तकानि) देवीदास लल्लुभाई संस्कृत पाठशाला गुलालबाड़ी बम्बई ।

व्याकरण-प्रथम-परीक्षायाम्

(प्रथम विभागे)

१८८ केशव लाल शर्मा ५) माणिक बाई संस्कृत वैदिकपाठशाला पोरबन्दर काठियावाड़ ।

१६० श्री वामन राव शर्मा ५) „ „ „

(द्वितीय विभागे)

१८६ श्री भाणजीशर्मा (पुस्तकानि) माणिकबाईसंस्कृतवैदिक पाठशाला, पोरबन्दर काठियावाड़ ।

१६२ श्रीशिवहर लाल शर्मा „ „ „ „

१६३ श्री आत्माराम शर्मा „ „ „ „

१११ श्री शान्तिदेवी "स० ध० महासभा सं० पाठशाला इटावा"।

४६ श्री शिवहरलाल शर्मा „ „ सांगड़िया, बीकानेर।

१५६ श्री गदाधरप्रसादत्रिपाठी „ हितकारिणी सं० पाठशाला जबलपुर।

१७ कुमारी निर्मला यमुनादास संघवी „ डी० एल्० संस्कृतपाठशाला गुलालबाड़ी बम्बई।

धर्मप्रवेशिकापरीक्षायाम्

(प्रथमविभागे)

७३ श्रीमती सावित्री देवी ५) संस्कृत महाविद्यालय शाहाबाद (आरा)

७५ राधेश्यामपाण्डेय ५) „ „ „

७६ यमुनादत्त चतुर्वेदी ५) „ „ „

५५ ब्रजेन्द्र सूरी ५) हंसमठ पीढ़ियाखाल (इन्दौर)

१६७ तुरन्त लाल पाठक ५) हरिहरब्रह्म राज्य सं० महाविद्यालय अमावां (पटना)

३३ रामावतार दीक्षित ५) स० ध० महासभा सं० पाठशाला इटावा

(द्वितीय विभागे)

जगन्नाथ उपाध्याय (पुस्तकानि) उद्देशक महाविद्यालय लक्ष्मी कुण्ड बनारस

बी० डी० सी० परीक्षायाम्।

रोल नम्बर पम्यः सर्वेभ्योऽपि यथा क्रमं तारतम्येन रजतपदकानि प्रत्तानि भविष्यन्ति।

४ रामचन्द्र शर्मा सनातनधर्मकालेज, कानपुर।

१—शोभाराम वर्मा सनातनधर्म कालेज कानपुर,

५—हरेन्द्र नारायणपाण्डेय कोल्हुआ होस्टल बनारस

६—गोविन्दनारायण मेहनत, सनातनधर्म कालेज कानपुर

२—राजनारायणभट्टनागर शास्त्री, किरतपुर विजनौर

३—पद्ममदेव पाण्डेय-सनातनधर्म कालेज कानपुर।

अवशिष्टपरीक्षाफलम् १६६१ वै०

रवीन्द्रनाथ चक्रवर्ती

सीनियर प्रोफेसर आफ्, फिलासफी, वर्द्धवान राज कालेज,।

पी० एच० डी० परीक्षायां समुत्तीर्णः

मन्त्री—परीक्षाबोर्ड।

—:o:—

॥ कुम्भकोणे द्वादशगरुडोत्सवः ॥

पेषमो मे मासस्य ६ तमे रविवासरे पत्तनेऽस्मिन् क्षेत्रस्वामिनां श्रीशार्ङ्ग-पाणिचक्रपाणिभूवराहादीनां अक्षयतृतीयाप्रयुक्तनैमित्तिकगरुडोत्सवः समभवत् प्रातः सप्तघण्टाकाले क्षेत्राधीशान् बहुशोभायुक्तगरुडवाहनेषु स्थापयित्वा वस्त्राभरणैरलंकृत्य वीथीभ्रमणानन्तरं पत्तनस्थवृहद्वीथ्यां (Big Street) भक्तनिर्मितमण्डपे स्थापयामासुर्देवाधिकारिणः। तत्र मण्डपे मिलिता देवाः १२ संख्याका आसन्। देवदर्शनार्थ मागता जना अपरिमिताः इति महोत्सव-निवेदयिता—

न० सत्यनारायण शर्मा।

Kumba Konam.

उपयुक्तक्रिया-क्रमिकसङ्कलनम् !

(संशोधनम्)

निबन्द्धा—श्रीदीनानाथशर्म्मा सारस्वतश्शास्त्री ।

('मुलतान'-स्थ-श्रीसनातनधर्मसंस्कृतकालेजाऽध्यापकः)

* 'उपयुक्तक्रिया-क्रमिकसङ्कलनम्' समाप्तिमगात् । आशास्यते-पाठकानां तद् रुचिविषयीभूतं स्यात् । तत् प्रायश्शुद्धं मुद्रितम्, क्वचन विराम-चिह्नानि न मुद्रितानि, तेन साधारणपाठकानां चिह्नसम्बन्धे भ्रमो न भवेदिति धिया तन्निर्द्देशो विधीयते—

४७ पृष्ठे भूमिकायाम् 'अनिढ्धातुषु' इति मुद्रितम्, तत्र 'अनिड्-धातुषु' इति डकारो ज्ञेयः ॥१॥ अभिमान करता है-अत्र 'दृप्यत' इत्यत्र 'दृप्यति' इति ज्ञेयम् ॥ २१ खण्डन करता है—'अपनयति' अत्र (१) चिह्नं न मुद्रितम् ॥ २३ खाता है—'अभ्यवहार्षीत्' अत्र 'अभ्यवाहार्षीद्' इति ज्ञेयम् ॥—४८ जाता है—'भारत' इत्यस्याऽग्रे विरामचिह्नं न मुद्रितम् ॥ ५७ डराता है—'अबीभयत' अत्र 'अबीभिषत' इति ज्ञेयम् ॥ ६० तिरस्कृत करता है—(१) लघूकरोति, अत्र (४) चिह्नं स्यात् । 'विजयते । (१) व्रीडयति, अत्र (१) चिह्नस्याऽग्रे विरामः स्यात्, अर्थात् (१) इत्यस्य सम्बन्धो 'विजयते' इत्यनेनैव ॥ ६४ दुःखी करता है—दुःखयति-एतदग्रे विरामचिह्नं स्यात्, (४) इत्यस्य सम्बन्धो 'दुःखाकरोती' त्यनेनैव । 'दुमनयति' अत्र 'दुर्मनयति' इति ज्ञेयम् ॥ ६६ दुश्मनी करता है—विवदते-एतदग्रे विरामः स्याद्, येनाऽग्रिमचिह्नमनेन न सम्बद्ध्येत ॥ ७८ निश्चय करता है—अदद्रड़त्—अत्र 'अदद्रढत्' इति ढकारो ज्ञेयः ॥ ८७ पढ़ता है—एतद्योगे पञ्चमी भवती, अत्र 'भवति,' इति ह्रस्वान्तपाठः । ६० पैदा करता है-प्रसूयते-अत्र (३) चिह्नं भवेत् ॥ ६१ पैदा करता है—प्ररोहति (१) एतदग्रे विरामचिह्नं स्यात्, 'सम्भवती' त्यनेन न तत्सम्बन्धः ॥ १०१ फैंकता है—द्रवयति—एतदग्रे विरामचिह्नं स्यात (१) नुदति—इत्यनेन न तत्सम्बन्धः ।

* आभिः क्रियाभिर्नामपदानि (क्तान्तादिकान्यपि) चतुरा भवेतुं निर्म्मातुं च शक्ताः । (१) अनिट् । (२) अकर्म्मकः । (३) वेट् । (४) लृङ्लृटोस्सेडन्यत्राऽनिट् ।

११३ बैठता है—आसिष्टि—अत्र 'आसिष्ट' इति बोध्यम् ॥ ११८ मारता है-अवधीत् इत्यग्रे विरामचिह्नमपेक्ष्यते, येन 'हिनस्ति' इत्यनेन पूर्व्वचिह्नसम्बन्धो न भवेत् ॥ १२० ॥ मिलना है—'सङ्गच्छते' अत्र (१) चिह्नं न मुद्रितम्, अयमात्मनेपदित्वादनिट्, तत्र स्थितं (२) चिह्नन्तु तदकर्म्मकतापिशुनयितृ—यतोऽकर्म्मकादेव तस्माच्चङ् भवति ॥ १२१ मिलाता है—संयुनक्ति (१) एतदग्रे विरामचिह्नमपेक्ष्यते—येन 'संयोजयति' इत्यनेन पूर्व्वचिह्नसम्बन्धो न स्यात्, 'संयुनक्ति' इति विषये चैतदप्यूह्यम्—'प्र-परा-अप-अनु-अव-वि-आङ्-नि-अधि-प्रति-अपि-सु-अति-उद्-अभि-परि-उप' एतेषामुपसर्गाणामन्यतमेनाऽपि सम्बन्धे युजिर (रु०ङ० अ०) धातोरात्मनेपदम्भवति; 'सम्-निस्-निर्-दुस्-दुर्' एतैस्सह योगे तु न केवल मात्मनेपदम्, किन्तूभयपदमेव ॥ १२२ मुकाबला करता है—तुलामधिरोहति (१) एतदग्रे विराम चिह्नमपेक्ष्यते, येनैतच्चिह्नस्याऽग्रिमेण 'प्रतिगर्जती', त्यनेन सम्बन्धो न स्यात् ॥ १२७ याद करता है—अध्येति अत्र (१) चिह्नं स्यात्; एतद्योगे षष्ठी भवतीत्यप्यूह्यम् । अचिचिन्तत् इत्यस्याऽग्रे विरामचिह्नं स्याद्, येन (१) ध्यायति-इत्येतच्चिह्नेन सम्बन्धो न स्यात् ॥ १२७ रखता है—निदधाति, निधत्ते अत्र उभयोः (१) चिह्नं स्यात् ॥ १३३ लिखता है अस्य टिप्पण्यां 'लुटि लेखिष्यति' अत्र 'लृटी'ति स्यात्, कत्रचिन्मुद्रकाणां प्रमादेन 'लृकारो' दीर्घो मुद्रितः, संस्कृतसाहित्ये + दीर्घ लृकारो न भवतीति विजानन्ति विज्ञाः, क्वचिच्च टिप्पण्यां लृटः स्थाने 'लडि'ति मुद्रितं मुद्रकाणामनवधानेन ॥ १३५ लेता है—गृह्णीते' अत्र हकारो हलन्तः स्यात् ॥

१५१ 'समर्थ होता है—'इष्टे' अत्र 'ईष्टे' इति दीर्घ पाठो ज्ञेयः ॥ १५४ संशय करता है—सन्धिग्धे-अत्र 'सन्दिग्धे' इति दकारो ज्ञेयः ॥ १६६ हठ करता है—अभिनिविशते, एतद्योगे कर्म्मकारकं ज्ञेयम् । आगृह्णीते अत्र 'आगृह्णीते', इति स्याद्, अर्थात्-हकारो हलन्तः स्यात् ॥ १६८ हैरान करता है-व्यसिष्यवत् अत्र 'व्यसिष्मयत्' इति मकारो ज्ञेयः ॥ १७१ हो सकता है—(२) युज्यते अत्र (१) चिह्नं स्यात् ।

४८ पृष्ठस्य टिप्पण्यां 'परिगणना' अत्र 'परिगणनम्' इति ज्ञेयम्; अथवा-सुचि मते 'छन्दोबद्धम्' इत्यग्रिमपदं क्रियाविशेषणं णमुलन्तं वा बोध्यम् । १८० पृष्ठस्याऽन्ते मल्लेखे—'अहिमिति' अत्र 'अहमिति' इति ज्ञेयम् ॥ १८६ पृष्ठे स्वीकार करता है—अत्र (१) संश्रृणुते—इत्यत्र (१) संश्रृणुते (२) इत्येवम्पाठो ज्ञेयः;

+ दीर्घ लृकार इत्येव सन्धिः । 'दीर्घो लृकारः' 'तस्माल्लृकारः' इत्यादयस्तु चिन्त्यपाठाः, लृकारस्याऽह्रस्वत्वात् ।

(१) चिह्नमनिङ्क्त्वस्य, (२) चिह्नश्चाऽकर्म्मक-(अविवक्षितकर्म्मक-) तथा-ज्ञेयम् ; यतोऽकर्म्मकतायामेवाऽस्य तङ् भवति ॥ १६० पृष्ठस्य टिप्पण्यां ४ र्थपङ्क्तौ 'णिच्शप्' अत्र 'णिच् शप्' इति ज्ञेयम् ॥ तस्याष्टिप्पण्यथा उपान्तिमपङ्क्ति * पाठः स्त्रुटितः, स चेत्थम्—'धात्वक्षरमध्ये 'न' 'न्' इति वा दृश्येत ; तत्र..............' एतदग्रे—'शैधादिकनाऽवसेया'........इति पाठः स्याद्, यो न मुद्रितः ।

अत्रैतदप्यूह्यम्—आभि× क्रियाभिस्तुमुन्-क्त-शतृ शानच्-क्तिन्नन्तादिप्रयोगा अपि स्वयन्निर्म्मातुं शक्याः; परं तत्र सावधानताया अस्त्यावश्यकता; क्तप्रत्यये कदाचित् सेटोऽपीणिनषेधो भवति, सम्प्रसारणं गुणादिनिषेधो वाऽपि भवति यथायोग्यम् ॥ शतृशानज्विषये त्वेतदवसेयम्—परस्मैपदिधातोश्शता भवति, आत्मनेपदिनस्तु शानच्, उभयपदिन उभयम् । तत्र शतरि एतदवसेयम्—; यद्—भौवादिकाऽऽकारान्ताऽऽदादिक-दैवादिकतौदादिक—चौरादिकधातूनां शतरि स्त्रियां ङीपि नुमवश्यम्भवति;आकारान्ताऽऽदादिक तौदादिकानान्तु विकल्पेन नुम्= इतीयान् विशेषः, यथा-भवन्ती, दीव्यन्ती, चोरयन्ती, यान्ती-याती, तुदन्ती-तुदतीति । एवमेवैतद्-गणीयानां (शप्-श्यन्—श—णिचशप्—विकरणानां) धातूनां शानचि त्रिलिङ्ग्यामपि 'मुक्' भवति, यथा—एधमानः, जायमाना, जुषमाणं, चोरयमाणः--इति ॥ गणान्तरेषु तु (शब्लुक—यङ्लुगन्त, श्लु—श्नु-श्नम्-उ-श्नाविकरणेषु शतरि ङीपि नुम्, शानचि मुक् च न भवति, यथा—घ्नती—बोभुवती,—ददती--प्राप्नुवती—शृण्वती,—भिन्दती—कुर्व्वती-जानतीति परस्मैपदिनः । शानचि यथा—आचक्षाणः, ब्रुवाणः, अधीयानः—बिभ्राणः-अश्नुवानः-भिन्दानः—कुर्व्वाणः—विक्रीणान इत्यात्मनेपदिनः । एवञ्चैतद्विरुद्ध—शृण्वन्ती-प्राप्नुवन्ती—अदन्ती—कुर्व्वन्ती—जानन्ती इत्यादयः, अधीयमानः इत्यादयश्च प्रयोगा अनवधाननिबन्धना एव ।

किञ्च—जौहोत्यादिकानां, जक्षि-जागृ-दरिद्रा-शास्-चकास्-इत्यादादिकानां, यङ्लुगन्तीयानाञ्च धातूनां पुंसि सर्वनामस्थानेऽपि (स्वौजसमौट्सु) नुम् न भवति, यथा-ददत् सः, जाग्रतौ तौ, शासतस्ते, चकासतं तम्, लेलिहत् सः, बोभुवतं तम् इत्यादि । एषामेव धातूनां शतरि क्लीबे जश्शसोर्नुम् विकल्पेन भवति; यथा-ददन्ति-ददति तानि, जाग्रति—जाग्रन्ति, पास्पर्द्धति—पास्पर्द्धन्ति इत्यादि । अमीषामेव धातूनां लट्—लोटोर्भौ 'अन्ति' इति न भवति; किन्तु 'अति' इति.

---

* उपान्तिमपङ्क्ति—इत्यव्ययीभावस्तेन सुपो लुक् ।

× कस्य गणस्याऽयं धातुः—इति ज्ञानाऽर्थं 'सूर्योदय' स्य १९० पृष्ठे मल्लेख-टिप्पटी द्रष्टव्या ।

यथा—ददति—ददतु, जाग्रति—जाग्रतु, मोमुदति—मोमुदतु—इत्यादि । एतेषा-मेव च लङो झौ 'डस्' भवति, लिङोस्तु स्वत एव भवति, यथा—अददुः, अजा-गरुः, अबोभवुः । दद्युः, जागृयुः, बोभूयुः—देयासुः, जागर्य्यासुः, चक्रियासुः । इत्यादि ।

किञ्च—'उपयुक्त क्रियासङ्कलने' इलाज करता है ६ इति क्रियात~~पूर्व्वम्-'इकट्ठा करता है' इति, अथवा—'सङ्कुचित होता है, १४६ एतदनन्तरं 'संग्रह करता है' इति क्रियाऽपि ज्ञेया । तत्पर्य्यायवाचका यथा—(४) एकत्र करोति । (४) एकी करोति । (४) राशीकुरुते । सङ्गृह्णाति । सङ्गृह्णीते । (१) सञ्चिनोतु सञ्चिनुते । (४) समाहरति । सङ्कलयति-समचकलत् ।"

एवमन्यत्राऽपि क्वचिच्चिह्नादिकं विरामचिह्नम् अक्षरान्तरं वा त्रुटितं स्यात्; तत् स्वयं शोधनीयम् । साधारणैश्चाऽस्मदुक्तदिशा प्राक् स्वपत्रे संशोधनं विधाय ततो यथावश्यकतमे तदुपयोगो विधेय इति निवेद्य विरम्यते ।

वसन्तागमे ।

—:❀:—

रचयिता—श्रीहरेकृष्ण चौधरी शर्मा । वराहीवि० मध्यमवर्गीयश्छात्रः ।

नरक्रिसलयधामोद्दीप्तकामे वसन्ते
मदन-दहन-भूषामाश्रयन्तो वसन्तु ॥
मनसिजधनुषा नोचेन्मनः खण्डितं स्या-
दिति समनवयूनः कोकिला किं ? लपन्ति ॥ १ ॥

त्यज निजमभिमानं नायके मन्मृगाक्षि !
प्रचुरगरलवाणै र्व्यक्तमन्युस्मरस्य ॥
सपदि वपुरिदं ते भग्नतां चेन्न याया-
दिति रहसि सरोषां कोकिलाः किं ? लपन्ति ॥ २ ॥

विदधतु निजकृत्यं कामभीतिं त्यजन्तो-
विहितहृदयरोषः शेषभूषो महेशः ॥
रतिपतिमवधीत्स प्रीतिवृत्तं पुरस्ता-
दिति विरहिजनानां कोकिलाः किं ? लपन्ति ॥ ३ ॥

परीक्षाकामुकेभ्योऽनुनयः ।

प्रणेता-साहित्याचार्यः रामेश्वरशास्त्री "विद्यालङ्कारः "लक्ष्मण दुर्गाभिजनः"

सर्वत्र संसारे संसरण—सरणिमारूढा परीक्षाप्रणालीयं नाधुनिकी, किन्त्वस्याः प्रजापतेः प्रजाविरचनकालतः समारभ्यास्तित्वं विभावयामः । विश्वसृड्विश्वसर्जनविधौ विश्वेषां विश्वं कर्मकलापं सूक्ष्मेक्षिकया परिसमीक्ष्य तत्तद्योनिषु जीवानां जीवनं सृजति । एवं तत्परीक्षातो विनिवृत्ता जीवाः पदे पदेऽस्यां संसारपद्व्यां परीक्षिताः सन्तः सन्तोऽसन्तो वाः सम्भवन्तीति वयं सर्वे सर्वदाक्षिलक्ष्यं कुर्मः ।

वैदिके काले वैदिकान् विषयान् वेदवेत्तारः सम्यक् परीक्षन्ते स्म, इति हि सवनकर्मणि, प्रयोगयोग्यानां कासांचिदृचां प्रश्नोत्तररूपेण संग्रथितानामवलोकनेन स्फुटमेव प्रतीयते । "कः स्विदेकाकी चरतीति प्रश्नः, तस्योत्तरं "सूर्य एकाकी चरतीति । इयं हि प्रक्रिया ऋत्विजां शास्त्रीयज्ञान-जिज्ञासया सवनान्ते प्रयुज्यते स्म । उपनिषत्सु ब्रह्मबुभुत्सया विहिता बहवः प्रश्नाः सन्त्येव, तेषां चोत्तराण्यपि तत्रैवोल्लिखितानि विराजन्त एव । जीवन्मुक्तस्य जानकीजनकस्य जनकस्य परिषद् विदुषां वैदुष्यपरीक्षायै तत्काले संस्थापिता आसीदिति को न विजानाति विज्ञः ।

पौराणिकसमये तु निर्जरमूर्धन्या धन्याः प्रजापति-गौरीपति-श्रीपतयोऽपि परीक्षयानया परीक्षिता निवृत्तवैर्महर्षिभिः । कोऽस्त्येतेषु वृन्दारकपरिवृढेषु महनीयतमः, इति विचारे संप्रवृत्ते चित्रगुभृगुः परीक्षकत्वेन नियुक्तो भूत्वा गत्वा तेषां समेषां निलयेषु यथायथं सम्मानमवाप्य निपुणं विलोक्य तत्तत्कर्म "श्रीपतिरपवाहिताभिमानमतिरेव मत्कृतां परीक्षामुदतरदिति परिणामं प्राचीकटत् ।

एवं विहित-सर्व-विधसमीक्षायाः परीक्षाया अत्यन्तप्राक्तनत्वमधिगम्यागम्यापीयं परिपाटी प्रसरीसर्ति । परिपाटीयं परीक्षाया नितरां प्रशस्ता यदि परीक्षार्थिनां ज्ञानार्थिनां सम्यक् परीक्षा स्यात् । यतो हि सम्यक् परीक्ष्य परीक्षितानुपयुक्तान् विज्ञातुमलङ्कर्मीणा । तथाह्युक्तं सर्वहितायां चरकसंहितायां—"सम्यक् परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकालौ शंसति तस्मात् परीक्षामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ।"

परन्त्वधुना प्रचलिता परीक्षाप्रणाली दूषितजलप्रणालीवाभ्यवहार्यानुपादेया केवलं गन्धमात्रोत्सर्गपराऽपरव वरीवर्ति । साम्प्रतिकासु परीक्षासु समु-

त्तीर्णा अन्तेवासिनः केवलं गृह्यन्ते यस्तव्या एव समुत्पद्यन्ते, न तु ते प्रकाण्ड-पण्डितमण्डल्यां मण्डनायन्ते । न च लौकिकेषु विषयेषु विषयग्राहिणी तेषां प्रतिभाभासुराभा प्रस्फुरति । एवं च ते विद्वत्परिषदो बहिष्कृता न्यक्कृता लौकिकैरपरिष्कृताः सन्तो रजकसारमेयोपमानत्वमेव बिभ्रति । ते च परीक्षामहोदन्वतः समुत्तरणाय तरणिरूपान् पूर्वेषु हायनेषु समागतान् प्रश्नानेव परीक्षासन्निहितेषु दिवसेषु रात्रिन्दिवमेकीकृत्य सम्यगभ्यस्यन्ति । तेषां गुरुरपि मेधातोऽगुरुरपि तेष्वेव प्रश्नेष्ववधानदानाय सततं तान् प्रेरयति, अतस्तावन्मात्रमेवाभ्यस्य दत्तपरीक्षाश्छात्राः समुत्तीर्णपरीक्षापारावारात् स्वाध्यापकयशोराशिमपि पारावारापरपारे नयन्ति, स्वानपि गिरिराजोन्नतशिखरतोऽपि समुन्नतान् मन्यन्ते । अध्यापकाः काँश्चिच्छिष्यान् समधिगतशास्त्र्याचार्यादिपदवीकान् तथापि कान्दिशीकान् विधाय शिष्यांश्च हाँस्तान् उपधिरूपान् उपाधीन् समधिगम्यामन्दानन्दमन्दाकिन्यां निमज्जन्ति ।

केवलमेतत् कल्लोलिनीपतेरतिविशालोरःस्थलतः समुत्तरणमात्रमेव संजायते, कानि रत्नान्यनर्घाणि सन्ति सागरोदरे निगीर्णानीति तु न तेऽवगच्छन्ति न तेषां गुरुम्मन्या गुरवः, एवं च शास्त्रसम्बधिमर्मज्ञानरक्षणवर्म कथं परीक्षातं भवेत्, तत्त्वविदो विदः कथङ्कारं भवे भवेयुः समुत्पन्ना इति तु पद्धतिमिमाममूर्धस्पन्दमनुसरन्त एव बोधयिष्यन्तीति ।

अयं दोषोऽध्यापकानां स्वार्थसाधकानां, परीक्षाहुतवहहुतगात्राणां छात्राणां च नास्ति, अपि तु विद्यतेऽस्या दूषितप्रणाल्याः परीक्षासम्बन्धिन्याः । परीक्षापोषकाः पुष्यन्त्येव यथा तथेमां पाश्चात्यविष-जुष्टां सुदुष्टामपि परिपाटीम् । परन्तु परीक्षासमुत्तरणाय सर्वस्वत्यागिनां छात्राणामेषां कथङ्कारं समुन्नतिरनेन नयेन भविष्यतीति न ते जातुचिदपि विचारयन्ति । न च तेषां ज्ञानवृद्ध्यै स्वार्थसिद्ध्यै च तथाभूतान् ग्रन्थान् परीक्षाविषयेषु स्थापयन्ति यैः सुपठितैरालोचितैश्च शास्त्रीयज्ञानपूर्वकं लौकिकविषयाणामिदानीन्तनकाले सर्वाङ्गीणोन्नतिसाधकत्वेनाभिप्रेतानां ज्ञानमञ्जसा साधु सम्पद्येत । विशेषतोऽस्माकं सुरभारतीमाषाभाषण-पठन-स्पृहावतां परीक्षासु । अधुना संस्कृतभाषायां परीक्षा बहुषु स्थानेषु गृह्यते, तत्र प्राधान्यतः पञ्चनदे, वाराणस्यां, कलिक्षेत्रे विहारे, जयपत्तने च । तत्र पञ्चनदीया परीक्षा सर्वविषयसम्बद्धा अतोऽशतो योग्यान् छात्रान् समुत्पादयति । परन्तु यथेप्स्यतेऽस्माभिर्न तथा तयापि समुत्पाद्यन्ते । यतो हि ते सर्वेषां विषयपुष्पाणां चञ्चरीका इव गन्धग्राहका एव जायन्ते नतु मर्मस्पृशः । वाराणस्याः कथात्वकथनीया एव विद्यते । प्रथमापरीक्षादानोत्तरमुत्तरोत्तरं खण्डैः खण्डश एव समेषां विषयाणां परीक्षा प्रोमोति । खण्डैस्तु खण्डयते नाम परीक्षार्थिनां मतिततिः । प्रथमखण्डदान-

काले या सिद्धान्तकौमुदी सोत्कैः छात्रैः पठ्यते, सा च द्वितीयखण्डे विलीयते, या च द्वितीयखण्डे सा तृतीयखण्डे या च तृतीयखण्डे, सा च चतुर्थखण्डे समूलं विलयमेति। एवं च यथाविधि विधिविश्वं "यथा पूर्वमकल्पयत्" तद्वत् तेऽपि यथापूर्वं संजायन्ते। लौकिकविषयपरिज्ञाने तु त एवम्भूता भवन्ति "पत्रमपि कथं लेख्यम्" केन कथं व्यवहर्तव्यम्" इत्यपि केचन शास्त्रिमन्या आचार्यम्मन्या वा न जानन्ति, इतिहन्त ! स्मारं स्मारं दर्शंदर्शं चास्माकं चेखिद्यते चेतः। शतधा विदीर्यते हृदयम्! किमियं परीक्षा समीचीना इति विद्वांस एव विदाङ्कुर्वन्तु। एवमेवान्यासां परीक्षाग्रहित्रीणां संस्थानामवस्था। तासां सुधाराय तत्संचालकानां बालकानामिव हिताहितविधित्सायां मनागपि ध्यानं न गच्छति। नाचाध्यापकाः कीर्तितितिकामुकाः तत्रावदधति, न च पदवीपात्राश्छात्रास्तत्र सुधाराय चेष्टन्ते। तर्ह्यन्यः परीक्षाभ्यो योग्याश्छात्राः कथङ्कारं जायेरन्, इति को नामान्यो विचारयिष्यति।

तस्मात् भवद्भिरत्र विमृश्य तथेयं परीक्षातितिक्षा व्रतिभिरभ्युद्यम्य विधातव्या यथाचार्यपदवीसमाधिगमे निश्शेषक्षतवयोमात्राणां छात्राणां समयज्यानिर्न स्यात्। न च परीक्षितव्यग्रन्थेषु सा न विकलता कलयैकयापि सम्पद्येत। यथाविवेकमन्यस्य ग्रन्थस्य तत्त्वस्तत्वज्ञाने तेषां मतिगतिर्निबाधं संचरेत् तथा विधा बहुविधाः प्रश्नाः प्रश्नपत्रेषु भवेयुरवश्यम्। गणितेतिहासभूगोलखगोलज्ञानस्यापि कृते ग्रन्थाः सरलसंस्कृतमात्रभारत्यां विरचय्यावश्यं संरक्षणीयाः। तथा च संस्कृतगिरमधीत्यापि परीक्षास्वासु समुत्तीर्णा अन्तेवासिनः स्वसनातन-सनातनधर्मज्ञानतो रहिता जाजायन्त इति किन्नाम न खेदास्पदम्?

तस्माद्धर्ममर्मज्ञानायापि मनुस्मृत्या अन्यस्या वा कस्याश्चित् स्मृत्याः सर्वासु परीक्षासु प्रथमापरीक्षातः समारभ्यैव कियान् कियानंशोऽवश्यमेव संस्थापयितव्यः। एवं च वयं प्राप्तशास्त्राचार्यादिपदवीका धर्मविवेकतो विमुखा नो भविष्यामः। स्वास्थ्यसंरक्षणाय के नियमा अनुष्ठेया" इतिविज्ञानायायुर्वेदग्रन्थेभ्यो दिनचर्या-रात्रिचर्यार्तुचर्या-बोधक भागं संगृह्य प्रथमापरीक्षायामेव विद्यार्थिनोऽध्यापनीयाः। हिन्दीभाषाज्ञानतो राजकीयाङ्गलभाषाविज्ञानतोऽपि न ते वञ्चयितव्याः। जयपुरराजकीयपरीक्षास्वस्मिन् विषये किञ्चिद्ध ध्यानं प्रदीयत इत्यतो वयं नितरां प्रसीदामः। एवं कृते परीक्षाणामुपादेयता छात्राणां धर्मस्वास्थ्यलौकिकालौकिकज्ञानमपि सम्यक् सम्पत्स्यते। अन्यथाऽधुना प्रचलितपद्धत्या तु वयं हता एव भविष्यामो भविष्ये।

न वयं परीक्षां द्विष्मः, अपितु सम्यक् कृतसमीक्षां परीक्षामिच्छामः। यया वयं प्रकाण्डपाण्डित्यमण्डितान्तःकरणभाजो व्यावहारिकविवेकशालिनः विविधविषयचुञ्चवश्च सम्भवामः। न च तां कामयामहे यया केवलं पदवीधारिण एव निर्मीयन्ते। किन्तु तामभिनन्दामः परीक्षां यया यथार्थोपाधिसम्मण्डिता भूमण्डलमण्डनाः सम्पद्येरंश्छात्राः आशासेऽत्र परीक्षासंस्थाचालका विद्वांसोऽन्तेवासिनश्च किमप्यवधास्यन्तीति।

केचित् प्रश्नाः ।

प्रष्टा—'जिज्ञासुः'

(१) 'आवश्यक शब्दस्य स्त्रियाम् 'आवश्यिका' इति प्रयोग 'आवश्यकी' ति वा ? अस्माभिः 'कैयटे' 'आवश्यिका' इति प्रयोगो दृष्टः, साहित्यदर्प्पणादिके च ,आवश्यकी' ति। आवश्यकी' अत्र ङीप् कया दिशा समर्थनीयः, इति कृपयाऽत्र प्राक्रियिका वैयाकरणाः 'सूर्योदय' द्वारा प्रकाशं पातयन्तु ।

(२) 'तुमर्थे सेऽसेन्' इति सूत्रे 'अध्यै, अध्यैन्, इत्यस्योदाहरणे दीक्षितेन 'पृणध्यै, इति प्रयोगो दत्तः, तत्र अध्यै अध्यैनोरार्द्धधातुकत्वात् पृणधातो र्गुणः कथं न ? यदि छान्दसत्वात्, तर्हि 'कध्यैकध्यैन्भ्यामेव गतार्थत्वे अध्यै-अध्यैनोः को विशेषः, यतः कध्यै·इत्यनेन तत्र गुणनिषेधः 'आहुवध्यै' इत्यत्र च कित्त्वात् सम्प्रसारणम्भविष्यति-इति वैयाकरणाः 'सूर्य्योदय' द्वारा क्लिष्टकल्पनामनादृत्य वास्तविकमुत्तरं प्रहिण्वन्तु ।

(३) तृतीयः प्रश्नो ज्योतिर्विदां सेवायाम्—जन्मपत्रे विंशोत्तरीप्रभृतिदशा लिख्यन्ते, तत्र नक्षत्राद्यनुसारं स्पष्टचन्द्राऽनुसारं वा या दशाऽऽगच्छति सा भुक्ता मन्यते, तत्तद्-ग्रहनियतवर्षेभ्यः सा वियोज्यते, सा च भोग्यदशा भण्यते। तथैव सह अधस्तात् स्पष्ट-सूर्य्यं सङ्कलयन्ति। ततस्तस्या एव दशाया अन्तर्दशा यदि निस्सारणीया स्यात्, तत्र किं कर्त्तव्यम् ? अर्थात् अन्तर्दशालिखितवर्षाणि पूर्णानि भवन्ति; अस्माभिस्त्वारम्भिकदशायां भुक्तमपसार्य्यते; तर्हि अन्तर्दशालिखितदशावर्षादिकेभ्यस्तानि भुक्तवर्षाणि कया विधया वियोज्येरन्; यदधस्तात्लिखितस्पष्टसूर्य्यस्य सङ्कलने मुख्यदशासङ्कलितस्पष्टसूर्य्याऽङ्कैः सह सादृश्यं स्यात्; यथा-इदमुदाहरणमत्र ज्ञेयम् कस्यचिद् विंशोत्तरी राहुदशा-भोग्यं ५।७।२०।७।४८ वर्त्तते, राहुदशाभुक्तश्च १२ ४९।५२ १२ इति वर्त्तते, स्पष्टसूर्य्यश्च १।३ २३।२१। इति, अस्य न्यासो विंशोत्तर्यां स्पष्टसूर्यसङ्कलने कृते इत्थम्भवेत्—

	राहु	वृ	श
भोग्य	५ ७ २० ७ ४८	१६ ०० ०० ०० ००	१९ ०० ०० ०० ०२
स्पष्टसूर्य्यः	१ ३ २३ २१	८ २३ ३१ ९	८ २३ ३१ ९
संवत्	१९९७	१९९७	१९९८

अधुनाऽस्या राहोरारम्भिकदशाया अन्तर्दशा लेखनीया भवेत्; यदि सा तथैव लिख्येत नियतवर्षबद्धा; तर्हि आदौ १।३।२३।२१ इति स्पष्टसूर्य्येण मासदिनानां सङ्कलने, अन्तेऽपि १।३ २३।२१ आगमिष्यति, न तु मूलदशाऽनुसारम्-८.२३।३१।९ एत एव चाऽङ्का इष्टाः; तेनाऽत्रेऽयमेव जिज्ञासा; तेषां भुक्तवर्षाणां १२।४।९।५२।१२ कया दिशा अन्तर्दशावर्षादिभ्यो विघटनं क्रियेत; येन मूलदशाऽनुसारं स्पष्ट सूर्य्यसङ्कलनेन, साम्यं स्यात्; किमारम्भतस्तावत्पर्य्यन्तमन्तर्दशावर्षाद्यङ्का विघट्य्येन, यावदस्मदीयभुक्तवर्षाणि पूर्णानि न स्युः, अथवा प्रत्येकग्रहे भिन्नभिन्नवर्षविघटनव्यवस्था। कृपयाऽस्मद्दर्शितमुदाहरणमनुसृत्य राहोरन्तर्दशा तदधस्तात् स्पष्टसूर्य्यसङ्कलनञ्च दर्शयितव्यम्। उत्तरं कृपया 'सूर्य्योदये' प्रदेयम्। लेखप्रकारोऽत्यन्तं सुगमः स्यात्, कृतश्च तारमाकृता भविष्यतीति शम्।

श्रीमत्सार्वभौम-चक्रवर्त्ति-सम्राट् श्री १०८ श्रीपञ्चम-जार्ज-महोदय-रजत-जयन्ती-महोत्सवाभिनन्दनपत्रम् ।

जयतु जयतु सम्राट् पञ्चमो जार्ज-नामा,
जयतु जयतु नित्यं तस्य पत्नी च पुत्रः ।
जयतु जयतु शश्वद्भारतं तत्सुगुप्तं,
जयतु जयतु तेन त्रात पत्वार्य्य-धर्मः ॥ १ ॥

सर्वेषां निज-धर्म-कर्म-मतिदो विद्याप्रचारोत्सुको,
लोकोद्धारपरो विशेषसुखदो निःशेषशान्तिप्रियः ।
इङ्गलेन्डेश्वरसार्वभौमनृपतिः श्रीभारताधीश्वरः,
श्रीमान् पञ्चमजार्ज ईशकृपया जीव्याच्चिरं सौख्यभाक् ॥ २ ॥

दीनान् रक्षयितुं नृपान्नमयितुं पातुं धरां दुर्धराम्,
दुष्टान् मर्दयितुं बलेन सुजनान् त्रातुं दृढ़पक्रमः ।
साधून् सेवयितुं प्रजाः सुखयितुं नित्यं समुत्कण्ठितः,
सम्राट् पञ्चमजार्ज ईशकृपया जीव्याच्चिरं सौख्यभाक् ॥ ३ ॥

संपत्तिः प्रथतां यशः प्रसरतां धर्मः सदा वर्द्धताम् ,
कल्याणं भवतात् प्रजा प्रणमतात्छत्रुक्षयो जायताम् ।
राज्य विस्तृणुयाच्च प्रतिदिनं लक्ष्मीपतिः सर्वदा,
सम्राट् पञ्चमजार्ज ! जीव शतशो वर्षाणि रक्षन् प्रजाः ॥ ४ ॥

यद्यप्यनेकेऽत्र पुरा बभूवू राजाधिराजा बहुसुप्रसिद्धाः,
परन्न कोऽप्यपि तुलां तवैव यतस्त्वयाऽकारि जगद्विचित्रम् ॥ ५ ॥

विद्यालयाश्चापि चिकित्सकालयाः स्वच्छाश्च मार्गाः सुदृढाः सुसेतवः ।
कोशाश्च पत्राप्तिगृहाणि मुद्रणं रैलं विमानं च तडित् प्रचारणम् ॥६॥

इत्यादि यद्यन्नहि चिन्तितं पुरा, संभावितं नैव कदापि केनचित् ।
राज्ये तवैवाद्य सुचारु रूपतः, प्रत्यक्षतामेति तदेव सर्वतः ॥ ७ ॥

तवैव राज्ये बहुधा समुन्नतिं, संप्राप्य सर्वे विविधां समन्ततः ।
कलासु विद्यासु विलक्षणक्षणाः, सुशान्ति निर्भीति सुखानि भुञ्जते ॥८॥

सम्राण् ! महाराज ! समान दृष्टे !, वैषम्यभावो नहि ते सुनीतौ ।
त्वत्सन्निधौ हिन्दु-महम्मदीय-क्रिश्चियन्नराणान्नहि कोऽपि भेदः ॥९॥

भूकम्प-दुर्भिक्ष-जलप्रवाहैः, प्रजाविपत्तौ करुणार्द्रचित्ततः ।
प्रदाय साहाय्यमुदारत स्त्वया, दयालुताऽदर्शि निजस्य चेतसः ॥१०॥

३

अतो वयं श्रीपरमात्मनोऽनिशम्, समर्थनाम् स्वच्छहृदा प्रकुर्महे ।
प्रभुत्व-संतान-सुराज्य-सम्पदाम्, तवायुषश्चापि विवृद्धये सदा ॥११॥
सम्राट् ! व्यतीता किल पंचविंशतिः, संवत्सराणान्तव राज्यकालतः ।
तस्माद्वयं रौप्यजयन्तिकोत्सवे, वर्द्धापनन्ते वितराम आत्मना ॥१२॥
प्राप्तो यथा रौप्यजयन्तिकोत्सवो, भूयोऽपि भूयाद्भगवत्प्रसादतः ।
इत्थं हि सौवर्णजयन्तिकोत्सवः, पुनश्च हीराख्यजयन्तिकोत्सवः॥१३॥
क्रीडन्ति गायन्ति हसन्ति मोदतो, नराश्च नार्य्यः शिशवश्च वृद्धाः ।
ग्रामेष्वरण्येषु पुरेषु सर्वतः, सम्राड् भवद्रौप्यजयन्तिकोत्सवे ॥१४॥
सर्वत्र दीपावलिरग्निखेलनम्, दीनोपकाराय सहायतार्पणम् ।
प्रसन्नचित्ताभिरनेकधापि ते, प्रजाभिरद्य क्रियते महोत्सवः ॥ १५ ॥
सम्राट् रौप्यजयन्ती, समावहन्ती प्रजाजनानन्दम् ।
भगवत्कृपया स्याताम्, स्वर्ण-हीरक-जयंत्यौ चापि ॥ १६ ॥
बुद्धौ लाभे कीर्तौ राज्ये, मत्यां स्याते शश्वद् वृद्धिः ।
एषामाद्यैर्वर्णैर्नाम्नो भक्त्या सन्त्वाशीर्वादा मे ॥ १७ ॥
(श्रीकृष्णगढ़-राज्यपंडित-पंडितराज-महामहाध्यापक-महामान्य-महामहोपदेशक पञ्चाम्बुभूषण सांख्यरत्न विद्यानिधि विद्यासागर श्रीबुलकीरामशास्त्रिणः)

सनातनधर्म्मस्य महत्ता

अनुवादकः—यशोदानन्दनशर्म्मा शास्त्री जयतलः

(हरुच्छज्जा—मुलतान)

संसारेऽस्मिन् यावन्तो धर्म्माः प्रचलिताः सन्ति, सनातनधर्म्मं एव तेषु प्राचीनतमः । अस्य नाम्नैव स्पष्टं सिद्ध्यति, यत्-सनातनः 'सदातनः' अर्थात् सदैव स्थितिमान् । धर्म्मेऽस्मिन् शतशो नैव प्रत्युत सहस्रश आक्रमणानि सम्भूतानि, सम्भवन्ति च । आधुनिक सभ्यताया अन्धभक्तास्तु धर्म्ममिमं 'सड़ातन' इति नाम्नोच्चार्य्यं हास्ये त्वात्मने आत्मगौरवं मन्यन्ते, अहो! आश्चर्यं सुमतौ (!) तेषाम् ।

ईदृगवस्थायां धर्म्मोऽयमद्यापि जीवति, अस्य सत्ता च विश्वव्यापिनो वर्तते, एतदेवाऽस्य सत्यतायाः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । सम्प्राप्ते समये विश्वमिदं स्वयमेव धर्ममिमं मानवसमाजरक्षायै सर्वथोपयोगिनम् श्रेयस्करञ्चाऽऽमनिष्यति । अद्य वयं सनातनधर्मस्य काँश्चन प्रसिद्ध-सिद्धान्तान्—येऽपठित-

जनसमुदायस्यापि नित्यमेव व्यवहारयोग्याः सन्ति, यांश्च विपक्षिणो वृथाऽवगच्छन्ति, पाठकानां समक्षम् वैज्ञानिकरीत्या विविच्योपस्थापयामः ।

गृहे तुलसीवृक्षपूजनम् ।

आधुनिक-पाश्चात्यवैद्य-महोदयैरेतत्स्पष्टीकृतम्, यद्वृक्षेऽस्मिन् 'मैलेरियो' द्भूत-घातक-कीटानां नाशनस्याद्भुता शक्तिर्विद्यते । यस्मिन् गृहे 'तुलसी' वृक्षस्य स्थितिस्तत्र स्त्रीणां प्रसवकाले नाऽसह्यवेदना भवति, न च प्रसवरोगस्योत्पत्तिर्जायते । एतदेव द्वगूगोचरीकृत्याऽस्मत्पूर्वजै धर्ममन्दिरेषु भगवच्चरणामृते प्रसादस्वरूपेण तुलसीदलं निवेशितम् । सर्वत्र गृहेषु च मध्येऽङ्गणम् तुलसीवृक्षरोपणञ्च विहितम ।

अश्वत्थवृक्षः ।

अश्वत्थसंयुक्ते गृहे निवासो निषिद्धः, यतो ग्रीष्मादीनां प्रज्वलनात्तस्य (वृक्षस्य) शाखाः प्रतपन्ति , ततश्चेद्वृक्षो विषवान् वायुर्निर्याति, येन शतशो मानवाः प्रणश्यन्ति । अत एवार्घ्यजातौ अश्वत्थाय जलदानं धर्मे निवेशितम् । अश्वत्थपूजनात्पुत्रोत्पत्तिर्जायते, इत्येवाद्यमहिलानां विश्वासः । सत्यमेतन्ननु मिथ्या—आयुर्वैदिकदृष्ट्या वेदमन्त्राणामवलोकनेन प्रतीयते, यदश्वत्थे वन्ध्यात्वाऽपसारणस्य पुत्रोत्पादनस्य च विलक्षणशक्तिर्विद्यते । तत्फलभक्षणेन वन्ध्या पुत्रवती जायते । तस्य काष्ठनिर्मितपात्रेणाजादुग्धं पिबन्त्याश्च सन्तानप्राप्तिः । तर्हि यदि जनतैनं—'पुत्रदाता' इति नाम्नोच्चारयेत्तत्र किमाश्चर्य्यम् ।

शङ्खध्वनिः ।

हिन्दूनां धर्ममन्दिरेषु प्रत्युत्सवं प्रतिपर्व्वं तथा धर्मकथासु च शङ्खध्वनिः क्रियते । 'प्रोफेसर जगदीशचन्द्रबोस' महोदयेन निजप्रयोगैः साधितम्, यद्—यावदन्तं शंखध्वनिः प्रसरति, तावत्पर्य्यन्तं रोगपरमाणवः स्वयमेव नश्यन्ति, पवनश्च विशुद्ध्यति ।

काष्टपादुकापरिधानम् ।

पादुकापरिधानम् सनातने वर्त्मनि पवित्रं मन्यते, नैतद्विज्ञानरहितम्, यतोहि—पादुकास्थितमनुष्यस्योपरि विद्युन्न पतति, स्वयं स्पर्शनादपि हानिर्न जायते ।

कुशासनम् मृगव्याघ्रचर्मणी च ।

कुशासने आसनात् कौशेयवस्त्रधारणाच्च विद्युत्प्रभावो नाक्रामति । अद्याऽपि विद्युत्प्रवाहं रोद्धुं तन्त्यः कौशेयतन्तुभिराच्छाद्यन्ते । रक्षाबन्धनः काले पाणौ कौशेयनिर्मितरक्षाया बन्धनमेतदर्थमेव । मृगचर्मणि व्याघ्रचर्मणि च स्थितिरपि शुद्धिदा । मृगचर्मण्युपवेशनाद् 'अर्शो' (बवासीर) भगन्दरे' त्यादयो रोगा न भवन्ति, यदि स्युस्तर्हि नश्यन्ति । व्याघ्र-चर्मणि च सर्पादयो विषवन्तः प्राणिनो नारोहन्ति, अतो व्याघ्रचर्मण्युपविश्य हरिभजने हिंस्रकादिभिः संव्याप्ते स्थाने भयं विलीयते ।

कटुवीतुम्बिकाकमण्डलुश्च ।

साधूनां सविधे तुम्बिका कमण्डलुश्च भवतः, यौ च पवित्रौ मन्येते । तयोरीदृशी विचित्रा शक्तिर्यया सर्वस्यापि विषस्य नाशो जायते ।

रात्रौ निद्रायां शिरोभागे जलस्थापनम् ।

केचन मानवा ≍ प्रायशो रोगिणश्च रात्रौ दुःस्वप्नानवलोकयन्ति, यदि किञ्चित्पात्रं वारिणा परिपूर्य्य पश्चात्स्थाप्येत, तर्हि दुःस्वप्नानामुन्मूलनं जायते, निद्राप्यतिसुखेनायातीति सुगमोपायो दुःस्वप्ननाशनाय ।

वस्त्राऽपूतं गोःक्षीरं न पातव्यम् ।

गोर्लोम्न उदरे गमनान्महापापं स्पृशतीत्येवार्य्याणां विश्वासः । सत्यम्—कस्याऽपि पशोर्वालस्योदरे यानाद्धानिर्जायते, मुख्यतो गोर्लोम्ना तु 'राजयक्ष्मा' दयो रोगाः सम्भवन्ति ।

भूमौ पादप्रहरणं पापमस्ति ।

जननीव पृथ्वी, अत ≍ पादप्रहारो न कार्य्य इति हिन्दुधर्ममानिनो मन्यन्ते । अस्याऽयं भावो यद्—भूमौ पादाघातात् पादतलप्रदेशेषु प्रहारो जायते, तेन च 'राजयक्ष्मा' दय उत्पद्यन्ते ।

शिशूनां कण्ठे रक्षादिपरिधापनम् ।

अधुना दन्तनिर्गमनकाले कष्टापसारणार्थं बालकानां विद्युन्निर्मितयन्त्राणि परिधाप्यन्ते, यत्र च व्यर्थंव्ययस्याऽधिकताऽस्ति । नैतत्किञ्चिदन्यद् वस्तु, परन्तु प्राचीनरक्षादीनां रूपाऽन्तरमेव । अन्यत्राः स्त्रियो वराटिकाः सिंहव्याघ्रादीनां नखानि च रजतस्वर्णादिभिराच्छाद्य बालान् परिधापयन्ति । 'वच' नामकौषधि ≍ पीतसर्षपाश्च बालानां गले आरोप्यन्तेस्म । पीतसर्षपादिभिस्तु

दन्ताः शैघ्र्येण निस्सरन्तिस्म, 'बच' नामकौषधिधारणाच्च बालको बुद्धिमान् जायतेस्म । परमाश्चर्य्यं यन्नवीनसभ्यतामाश्रित्याऽस्माभि गृ हविज्ञानं विस्मृतम् ।

कूपेषु घृतदीपप्रज्वालनम् ।

पुरा कूपनिर्मितौ सत्यामीदृशस्य स्थानस्य निर्मितिर्जायतेस्म, यत्र हिन्दवो महाश्रद्धया दीपकं प्रज्वलयन्तिस्म तत्रैतत्कारणम्—यद् बहुधा कूपेषु मनुष्याणां प्राणघातको विषाक्तो वायुर्भवति, घृतवर्तिकाया ज्वालनाच्च नश्यति । यदि कूपे ईदृशो वायुरुत्पद्येत, तत्र दीपज्ज्वलनमसम्भवम् । दीपस्य निर्वाणाच्च वयं तत्कालमेव सावधाना भविष्यामः ।

प्रियपाठकवृन्द ! एतदतिरिक्तं सनातनधर्मस्य ईदृशा एवाऽनेके गूढरा-द्धान्ता अन्धतमसे सन्ति, येषां मार्मिकतायां वयं दृष्टिं न दद्मः । परं सनातन-धर्मस्य सर्वं एव सिद्धान्ता विज्ञानपूर्णरहस्यवन्तो लाभप्रदाश्चेत्यत्र विचारणया न कस्याऽपि वैमत्यं भवितुमर्हति । सति सम्भवे पुनरन्येषां सिद्धान्तानां रहस्योद्घाटनं कर्तास्मः । इति ।

श्री जार्जरौप्यमहोत्सवेऽभिनन्दनम् ।

सम्राट्-पञ्चम-जार्जभूपतिमणे दीर्घायुषः प्राप्तये
लोके रौप्यमहोत्सवे प्रचलिते कश्चिद् द्विजः काशिकः ।
श्रीमत्कृष्णगढाख्यपत्तनवरं प्राप्तः क्षितीशेच्छया
प्रेम्णा तत्सविधे वसन्नथ महे जार्जं युनक्त्याशिषा ॥ १ ॥

मेरीनाम्न्या स्वीयपत्न्या समेतः सम्राट् श्रीमान् पञ्चमो जार्जराजः ।
कीर्त्या युक्तः शास्तु राज्यं, तदीयं चायुः पूर्णं हायनानां शतं स्यात ॥ २ ॥

सर्वे सौख्ययुताः स्वकर्मनिरताः सद्धर्ममार्गे स्थिताः
पोष्याः पोषकमार्गगामिन इहाधीशाः सुभृत्यान्विताः ।
नो दस्यूद्भवजं भयं न च वने हिंस्रात्तथा श्वापदाद्
भूमिं शासति चक्रवर्तिनि धराधीशेऽत्र जार्जाभिधे ॥ ३ ॥

दूरस्थेन तडिद्वशाद् द्रुततरं विज्ञायते हृद्गतं
स्वाभीष्टान् विषयांश्च धूम्रशकटी नेतुं समर्था द्रुतम् ।
अन्यच्चात्र किमुच्यते दिविपदां तद्व्योमयानं हस-
त्युच्चैर्व्योमगमा विमानपटली श्रीमत्प्रकाशे स्थिता ॥ ४ ॥

ऐकाधिपत्यं जलधौ यदीयं सर्वैः पुनः स्वीक्रियते विशंकम् ।
पृथुप्रमाणैः सुदृढैश्च पोतैः पूर्वोक्तमेतत्प्रकटीकृतं हि ॥ ५ ॥

स्वाभीष्टं वसुधातलं जिगमिषूंल्लोकान् निजेच्छावशाद्
धूमाद्या शकटी सदा परवशा नेतुं न शक्ता भवेत् ।
तस्मात् तत्समगाः कनिष्ठभगिनीरूपास्तदीयाः कृता
गन्त्यो मृत्तरसंज्ञिका धनवतां द्वारेषु राजन्ति याः ॥ ६ ॥

संत्यन्ये बहवस्तु मध्यमधनास्तेषां कृते चक्रगं
यानं तत्सहकीलसंज्ञकमदश्वाकारि लक्षाधिकम् ।
आबालस्थविरं सुखेन मनुजास्तद्यानवर्ये स्थिताः
सद्राजाध्वनि ते सदश्वगमनप्रस्पर्धिनो यान्त्यहो ॥ ७ ॥

विद्युच्छक्तिः प्रकृतिचपला भानुभास्वत्प्रकाशा
शक्तौ लोकातिगगुणगणा साप्यधीनाऽभवत्ते ।
लोके कार्यं कठिनतरमप्येतया लीलया द्राक्
स्वेच्छापूर्वं भवति, किमतोऽन्यद्वयं वक्तुमीशाः ॥ ८ ॥

लोकानां परिरक्षणाथ बहवः श्रेष्ठा श्चिकित्सालया
राज्ञाऽनेन कृतास्तथा बहुविधाः पाठालयाः स्थापिताः ।
न्यायार्थं किल तत्र तत्र विहिता न्यायालया भूरिशो
यस्मिन् शासति भूतलं किमपि नो हीनं पुनर्दृश्यते ॥ ९ ॥

भूयांसः शरदिन्दुकुन्दयशसः शूराः प्रजावल्लभाः
सद्धर्मानुसृतिव्रताः कृतधियो भूमौ हि भूमीश्वराः ।
नैकस्मिन्नपि दृश्यते जगति तत्तेजो यतो बालको-
ऽप्यासेतोस्तुहिनाचलं जिगमिषु र्याति स्वयं निर्भयः ॥ १० ॥

इत्थं बहूनि किल नैकजनोपकारकार्याणि तस्य भुवि सन्ति महाद्भुतानि ।
एकैकशो गणयितुं मम नास्ति शक्तिर्मुख्यानि तेषु कथितानि मयेह तस्मात् ॥११॥

श्रीनाथशास्त्री वेतालो विनायकतनूद्भवः ।
जार्जरौप्योत्सवे चैतद् कृतवानभिनन्दनम् ॥ १२ ॥

—ज्योतिर्विद् श्रीनाथशास्त्री वेतालः ।

———

काशी

लेο श्रीο पंο अनन्तराम वेतालः (साहित्याचार्य्यः)

श्रीसत्पदप्रगुणा पुरी पशुपतेर्व्वर्त्ति सर्वाधिका
शीर्णाघौघतया च यत्र बहवः सिद्धिं ययू रंहसा ।
विख्याताऽतितरां गिरामविषयः प्रोन्मूल्य पापं पुरा
जन्मोपार्जितमाश्रितस्य चरमे मोक्षाय या कल्पते ॥ १ ॥

काम्यानेकगुणा शिवस्य वसतिर्धन्या ध्रुवं काशिका
सा संसारमहासरस्वति परं पोतायिता सर्वदा ।
भूयोभूतिनिकेतनं विजयते, श्वःश्रेयसावाप्तये
कस्मान्नेयमनल्पमङ्गलमयी विद्वद्वरैः स्तूयताम् ॥ २ ॥

अत्र वासः फलं नूनं तपसां दुर्गमो गिराम् ।
महत्तमोऽस्यास्तु भवे तारश्रीर्महिमाऽमलः ॥ ३ ॥

(अत्र प्रथमे पद्ये प्रतिचरणं प्रथमचरमाक्षरयोर्योगात् 'श्रीकाशी सा विराजते' इति लभ्यते । द्वितीये पद्ये प्रतिपादं प्रथमसप्तमचरमाक्षराणां मेलनेन 'काशिका सा सदा भूतये कल्पताम्' इति लभ्यते । तृतीये च पद्ये प्रतिचरणं प्रथमान्तिमयोरक्षरयोः संमेलनेन 'अनन्तरामवेतालः' इति कवेर्नामोपलभ्यते ।)

गंगास्तुतिः

(लेο पण्डित शशिमोहन तर्क शास्त्री)

गंगेव जलरूपेण मंत्ररूपेण मातृका ।
स्वर्गं मर्त्यं च पातालं पुनाति भुवनत्रयम् ॥१॥
त्रिवेण्यां गुप्तरूपा सा मन्त्ररूपेण भारते ।
सर्वाम्नायैः सदाराध्या याऽदृश्या दृश्यतां गता ॥२॥
रसरूपा तु या नित्या स्वाद्यते रसनेन हि ।
रसने क्वचिदव्यक्ता व्यक्ता सा वर्णरूपिणी ॥३॥
यालंकृताक्षरैरम्या वाग्मयीति च या भुवा ।

रसमयी रसास्वादे कविकल्पद्रुमस्थिता ॥४॥
प्रणवो व्याहृति वर्णाकृच मातृका मन्त्ररूपिणी ।
वेदमाता च गायत्री सा देवी नः सदावतु ॥५॥
या देवी यन्त्ररूपेण मन्त्ररूपेण च स्थिता ।
आदि शान्ताष्टवर्गेण भारती भातु भारते ॥६॥
सरोरुहेषु षट्स्वन्तर्भागेनावस्थिता हि या ।
मुखपद्मेषु सम्यक् सा वाग्देवा नः प्रकाशताम् ॥७॥
मातृकामन्त्ररूपेण मुद्रायाः सहकारिणी ।
मूलाधारादिपद्मेषु मुदमातनुतां स्थिरा ॥८॥
वेदेन मंत्रेण सदैवरक्षेत्, स्मृत्या पुराणैरितिहासकाव्यैः ।
वाग्भिःकलाभिर्ननु या हि देवी, सा देवता किं न सदैव सेव्या ॥९॥
शास्त्रैश्च शस्त्रै र्ननु मातृका स्वैः, स्नेहैः सदास्मान् परिपालयन्ती,
आनन्दयन्ती खलु नृत्यगीतैः सा भारती रक्षतु भारतीयान् ॥१०॥
नृत्येन गीत्या कलयान्यया तन्मान यशः काव्यफलं च सर्वम्,
अस्माभिराप्तं च यदीयदानम्, तस्यै नताः स्मो वयमेव विद्ये॥११॥
उपास्या सा सर्वैः सकलसरणिः सर्वसुषमा,
सुरैरन्यैर्जीवैः परमपरमा पूतहृदयैः ।
गिरा वर्णैः सेव्या वरदवरदा विघ्नवकुलैः,
कथं कारं भास्वत् किरणतुलिता शेषधवला ॥१२॥
सहस्रारं महापद्मम् रहस्या याति याति षट् ।
स्वतो मूलादतिक्रम्य तीर्थवर्या सरस्वती ॥१३॥
सरोरुहेषु षट्स्वन्ता रसिका रहसि स्थिता,
स्वप्रकाशमयी सूक्ष्मा तीर्थलभ्या सरस्वती ॥१४॥
सर्वेशं प्रीणयेद्व याहि रसाम्भोधिपरिप्लुता ।
स्वरताललयैं रागै रागिणीभिश्च भारती ॥१५॥
सर्वेशं प्रीणयन्ती या रसै रसमयं सदा ।
सपत्नी द्वेषतोऽदृश्या तीर्थे वेण्यां पलायिता ॥१६॥
सकलाभिः कलाभिर्वाक् रमानाथं स्वकं पतिम् ।
रमेवाप्यायितुं नालं तीर्थराजमतः श्रिता ॥१७॥
अव्यहैस्त्रिलोकीं यापुष्टरेदिह सर्वदा ।
मनसापि स्मृता विद्या सेयमोंकाररूपिणी ॥१८॥

अमृतं या परं दद्यात् उभयोर्लोकयोश्चिरम् ।
मर्त्येभ्यो महनीयाऽसौ सेयमोंकाररूपिणी ॥ १९ ॥
विद्यावपुर्विश्वजनाभिवंद्याऽविद्याकृतान् दोषगणान् विनाश्य ।
विद्याभिरासाद्य धनं च मानं या विद्यया ब्रह्मसुखं विधत्ते ॥ २० ॥
तस्यै नताः स्मोऽद्य वयं कृतज्ञा भक्त्येव दंडाः पतिता विनम्राः ।
शिरोबलुंठाश्च सगद्गदा ये सबाष्पनेत्रा न कथं क्षमार्हाः ॥ २१ ॥
स्वाकारपरिहारेण यदेकारपरिग्रहं ।
बकारः कुरुते सत्यं णकारेण विपर्ययात् ॥ २२ ॥
वाणी भवति वीणापि वस्तुतस्तां दधत्यपि ।
प्रेम्णा चात्मविनिर्भाला इति नित्यं दधौ शुभा ॥ २३ ॥
शुक्ला सदा वा गुणतो भवेद्वा स्वभावतः शुक्लजनेषु तुष्टा ।
संत्यज्य कृष्णानिति भारतीयान् विराजते सा खलु तत्र तत्र ॥ २४ ॥
प्रीतापि पीता मनुजेषु तेषु रत्नेन हेम्ना रजतेन गेहम् ।
पूर्णं तु तेषां सुखिनस्त एव कलासु विद्यासु च कर्मठास्ते ॥ २५ ॥
माघे शुक्ले च पंचम्यां वर्षे वर्षे च भारते ।
आयांति भारती देवी श्रिया मात्रा सहैव सा ॥ २६ ॥
पद्मासना हि कल्याणी दशभिश्चोपचारकैः ।
सम्पूज्या विधिभिस्तत्र दीनैर्हीनैर्वराथिभिः ॥ २७ ॥
नेत्रनीरैश्च पाद्यैस्तैः स्नानीयैश्च तथाविधैः ।
तीर्थोदकैश्च तैस्तैर्वा स्नपनीया तु मानसैः ॥ २८ ॥
अर्घ्यैस्त्रितापपापाद्यै दुर्वात्रिदलतण्डुलैः ।
हविषा मधुना दध्ना वाग्मनोभिः सुसंस्कृतैः ॥ २९ ॥
विनयैश्चन्दनैर्भक्ति-कुसुमैर्धूपदीपकैः ।
श्रद्धाज्ञानमयैरेव नैवेद्यैर्मिलितैश्च तैः ॥ ३० ॥
पानीयाचमनैरेव सहस्रारच्युतामृतैः ।
गांगैर्यामुनकैस्तोयैरथ सारस्वतैरपि ॥ ३१ ॥
नैवेद्यान्नैर्जगद्भक्तु र्गव्यैर्नानाविधैरपि ।
दिव्यैस्तैस्तैरसैः स्निग्धैः नैवेद्यैर्मानसैश्च तैः ॥ ३२ ॥
विसर्गभीतितस्थूलैं विसर्जनं बिना कृतैः ।
दययैवागता यस्मात् श्रिया वाणी स्थिरा भव ।
मातरौ प्रार्थयित्वैवं दंडवत्प्रणमेद्भुवि ॥ ३३ ॥
४

पूर्वानुवृत्तम्

(नैषधं विद्वदौषधम्)

तार्किकत्वे त्वस्य "तर्केष्वप्यसमश्रमस्य, धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः" इति स्वयमुद्घोषितवतः स्वाभाविकं स्वारस्यं काव्यस्यास्यानुशीलनशालिनां न परोक्षम् ।

अश्रुपातो विरहवेदनाविवर्णवदनाया विदर्भभुवो विचित्रतयात्राधो वर्णितोऽस्ति ।

उदयति स्म तदद्भुतमालिभिर्धरणिभृद्भुवि तत्र विमृश्य यत् ।
अनुमितोऽपि च वाष्पनिरीक्षणाद्व्यभिचचार न तापकरोऽनलः ॥

अस्माभिः कैश्चिदप्युश्रुतचरं कविनाऽमुनाऽनुभूतं ससाधनं पश्यन्तु वैचित्र्यवीक्षणविचक्षणाः कुलालम्—

रोमावली-दण्ड-नितम्ब-चक्रे गुणश्च लावण्यजलञ्च बाला ।
तारुण्यमूर्तेः कुचकुम्भकर्तुर्बिभर्ति शङ्के सहकारि चक्रम् ॥

एवमेव द्वितीयस्य द्वात्रिंशं चतुर्थस्य चतुर्दशं तृतीयस्य सप्तदशमपि निरुक्त-विषयस्य द्योतकम् ।

राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा कृत्वाध्वराज्योपमयेव राज्यम् ।
भुङ्क्तेश्रित श्रोत्रियसात्कृतश्रीः पूर्वं त्वहो शेषमशेषमन्त्यम् ॥
राज्ञो द्विजानामिह राजदन्ताः संबिभ्रति श्रोत्रियविभ्रमं यत् ।
उद्वेगरागादिमृजावदाता श्चत्वार एते तदवैमि मुक्ताः ॥
विश्वरूप-कलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।
विग्रहं मखभुजामसहिष्णुर्व्यर्थतां मदशनिः स निनाय ॥
दानपात्रमधमर्णमिहैकग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि ।
साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्तुम् पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥
केशान्धकारादथ दृश्यभालस्थलार्धचन्द्रा स्फुटमष्टमीयम् ।
एनां यदासाद्य जगज्जयाय मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधु ॥
अरुन्धती-कामपुरन्ध्रिलक्ष्मीजम्भद्विषद्दारनवाम्बिकानाम् ।
चतुर्दशीयं तदिहोचितैव गुल्फद्वयाप्ता यदृश्यसिद्धिः ॥
न वर्त्तसे मन्मथनाटिका कथम् प्रकाशरोमावलिसूत्रधारिणी ।
तवाङ्गहारे रुचिमेति नायकः शिखामणिश्च द्विजराड् विदूषकः ॥

तत्र सौधसुरभूधरे तयोराविरासुरथ कामकेलयः ।
ये महाकविभिरप्यवीक्षिताः पांसुलाभिरपि ये न शिक्षिताः ॥
अधिगत्य जगत्यधीश्वरादथ मुक्तिं पुरुषोत्तमात्ततः ।
वचसामपि गोचरो न यः स तमानन्दमविन्दत द्विजः ॥

साप्तं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां तल्लाभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।
श्रद्धां दधे निषधराड् विमतौ मतानामद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः ॥

रूपञ्च ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलम् ।
इति स्वोच्छितिमुक्त्युक्तिवैदग्ध्यो वेदवादिनाम् ॥
उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मनः ।
अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥
कः शमः क्रियतां प्राज्ञाः प्रियाप्रीतौ परिश्रमः ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरावर्तनं कुतः ॥

इत्यादीनि पद्यान्यस्यानवद्यं वैदुष्यं नास्तिकास्तिकसिद्धान्तेष्वप्रतिहतया साधयन्ति ।

जगत्त्रयीपण्डितमण्डितैषा सभा न भूता च न भाविनी च ।
राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन संख्यावतः श्रावय वाङ्मुखानि ॥

इति श्रद्धालु-सङ्कल्पित-कल्पना-कल्पद्रुमस्य भगवतो भक्तवत्सलस्य विष्णोरादेशं सादरं स्वीकृत्य समागतायाः प्रतिभातिक्रान्तविधिवैभवानां कवीनामेकाश्रयायाः सरस्वत्याः स्वरूपनिरूपणम् शास्त्रज्ञः स्वयमेव दशमे सर्गे कविकृतम् निरूपणीयम् । अन्तःकरणेन प्रशंसनीयं स्वयमेव तस्य वैदग्ध्यं स्फुटीभविष्यति ।

उपर्युक्ते विषये स्वयमेव कविर्निर्दिशति

तस्यागादयमष्टमः कविकुलादृष्टाध्वपान्थे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥
एकामत्यजतो नवार्थघटनामेकाम्नविंशो महा-
काव्ये चारुणि नैषधीय चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥
अन्याक्षुण्णरसप्रमेयभणितौ विंशस्तदीये महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥
ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरा-
द्यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परम् ब्रह्म प्रमोदार्णव ॥

यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः ।
श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम् ॥

उक्त एवार्थे कविगर्वं परिहरन् सरस्वतीजाग्रदधिष्ठानकाश्मीरदेशोद्भवानां स्वारस्यमपि प्रमाणयति :—

काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा-
काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत् षोडशः ॥

निजगुणपरमाणूनां पर्वताकारतया वर्णनं नामात्मश्लाघा, न तु वस्तुस्थित्या । अत एव दशमाध्याये गीतायां स्वविभूतिदिग्दर्शनं जगन्नियामकस्य सङ्गच्छते । इत्थमेव च "रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि स कीर्तयेत्" इति दृश्यकाव्ये कृतो नियमस्संघटते ।

स्वभावोऽयं कवीनां यत्तैः कृतानां कृतीनां नायकेषु तेषां स्वीया अपि गुणा निसर्गादेव संक्राम्यन्ति । तैर्विहितमन्यवर्णनमपि यथाकथञ्चित्तेषामेव वर्णनं भवति । अनुभववैशिष्ट्यमेव काव्यवैशिष्ट्यमिति स्वीकारात् । अत एव एकमेव नायकमुद्दिश्य समुपक्रान्तेषु काव्येषु मिथस्तारतम्यं लभ्यते ।

अस्य कवेर्नायकस्य वर्णनमित्थमुपलभ्यते—

अमुष्य विद्या रसनाग्रनर्तकी त्रयीव नीताङ्गगुणेन विस्तरम् ।
अगाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम् ॥
दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम् ।
बभार शास्त्राणि दृशं द्वयाधिकां निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम् ॥

कवयो यस्याश्चरणारविन्दमकरन्दबिन्दुमन्दांशमपि प्राप्य लोके लेलेलिहतां लब्ध्वाऽजरामरत्वयुक्ताः सन्तो महामहिमभिरपि मान्या मन्यन्ते । तस्याः सकललोकपालयित्र्याः सविद्यायाः सर्वशर्मणां सरस्वत्याः ससारमवतारं स्वयम्बरे शरदिजज्योत्स्नाच्छमूर्तिः श्रीहर्षो ललितललिताभिः पदावलीभिश्चित्रयति ।

मध्येसभं सावततार बाला गन्धर्वविद्याधरकण्ठनाला ।
त्रयीमयीभूतवलीविभङ्गा साहित्यनिर्वर्तिततद्वृक्तरङ्गा ॥
या सोमसिद्धान्तमयाननेव शून्यात्मतावादमयोदरेव ।
विज्ञानसामस्त्यमयान्तरेव साकारतासिद्धिमयाखिलेव ॥

चरमपद्यहृद्यं वस्तु मुग्धकमुपगुञ्जानोऽस्यकाव्यस्य सप्तदशः सर्गः कवेर्बुधस्य ज्वलत्प्रमाणम् ।

वादे वैरिणोऽपि यस्य गुणगणान् गणयितुं दर्शितादरा भवेयुः स एव वस्तुतो गुणी गण्यते । चिन्तामणिमन्त्रमहिम्नाऽधिगतसमस्तवाङ्मयतत्त्वः कविरयं स्वपितुः पराजयनिकारनिर्यातनार्थमधिक्षिपन् राज्ञः समक्षे वादाय यदाह्वयति प्रतिवादिनम् ।

साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायग्रहग्रन्थिले ।
तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती ॥
शय्या वाऽस्तु मृदूत्तरच्छदवती दर्भाङ्कुरैरास्तृता ।
भूमिर्वा हृदयङ्गमो यदि पतिस्तुल्या रतिर्योषिताम् ॥

तदाधिक्षिप्तो हतप्रतिभश्च प्रतिवादी—

हिंस्राः सन्ति सहस्रशोऽपि विपिने शौण्डीर्यवीर्योद्यता-
स्तस्यैकस्य पुनः स्तुवीमहि महः सिंहस्य विश्वोत्तरम् ॥
केलिः कोलकुलैर्मदो मदकलैः कोलाहलं नाहलैः ।
संहर्षो महिषैश्च यस्य मुमुचे साहङ्कृते हुङ्कृते ॥

एवं कवेरस्य कोपं विलोपयन् सम्मानमभिदधाति ।

खण्डनखण्डखाद्याद्याः सन्दर्भाः, येऽधुनातिगहना मन्यन्ते, येषाञ्चा ध्ययनाध्यापनादि हेतोरत एव विरलविरलं समजनि, अनेन कविना भारत्या "मतिमान्द्यं मे स्यादिति" वरमवाप्य सन्दृब्धाः, अतिविस्तृतेऽपि च विजगति कवेरस्यैव विषये जनश्रुतिरियं श्रूयते "अनेन मतिमान्द्यं वृतमिति" इत्यहो कविमूर्धन्यस्य धन्यता ।

(दोषाकरत्वस्य षष्ठो विक्षेपः)

नवाविष्कारे ध्रुवमेव काठिन्यम्, नवाविष्कृते च वस्तुनि न तथातिरमणीयता यथा संस्कृते तस्मिन् प्रतीयते । नूतनस्य विषयस्य नूतनेन प्रकारेण वर्णनम् नूनमेव दुःशकम् । सति वा तस्मिन् न तथातिचारुता । अथ चैवं प्रकारेण वर्णित मतिसरलमपि वस्तु न विद्वद्भिरपि प्रकृत्यैवावगन्तुं शक्यते किमुत पुनः प्राकृतैः । परमेनं विषयं ज्ञात्वाप्यज्ञात्वेव प्रायः प्रचलितासु काव्यस्यास्य समालोचनासु दोषैकाश्रयमिदं, कठिनमिदं, मिति स्थितं लभ्यते । परन्तु ते दोषाः किम्वात्र काठिन्यं कथं वा तेषामुद्धारः कस्य कुत्र दुष्टतेत्यादि न किमपि विवेचितमस्ति । नापि कुत्रापि साहित्यग्रन्थेऽयं विषयः सपरिष्कारमायातः । एतेन भूयानेवापरिपक्वबुद्धीनां छात्राणां व्यामोहः । समालोचकानामिदं कर्तव्यं भवति यत्ते यदपि ब्रूयुस्तत्सर्वमपि सप्रमाणं सोदाहरणञ्चेति न केवलं वाक्कथनमात्रेण लेखनीगत्यैव वा समालोचनाकृत्यं कृतं जायते । द्वित्राः

प्राकृतसंस्कृतभाषयो रस्य समालोचना अवलोकिता विद्यन्ते । यत्र विषये स्वस्यैव सन्देहः, यस्य वा विषयस्य गन्धोऽपि नास्माकं घ्राणगोचरीभूतः : तत्र दुन्दुभिनादोऽकाण्डताण्डवम् ।

अथ च याऽधुनाऽधुनिकानां समालोचकानां लोचनयो विंप्रतिपत्तिरापति- तास्ति सा काव्यमखिलं निर्मायनिर्मातुर्विश्वद्दश्वनयनस्य तत्र भवतः श्रीहर्षस्यापि हृदयेऽङ्कुरिता ऽभवत् यतः स स्वयं काव्यान्तश्लोकेषु प्रणिगदति ।

यथायूनस्तद्वत्परमरमणीयाऽपि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ।
मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥

विविधास्वपि भाषासु ये नाम सङ्ख्यावन्तोऽभूवन् भविष्यन्ति सन्ति च ते सर्वेऽपि प्रतिभोत्तेजनं तासां तासां स्वेष्टदेवतानामनुग्रहेण वरत्वेन कामपन्ते पुनश्च कामपि कृतिं कुर्वते । तत्रापि च दोषाणां प्रसरः प्राकृतिकः । अत एव काव्य प्रकाशोक्तं काव्यलक्षणं दूषयतो विश्वनाथस्य " एवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यातु, सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात्" इत्याद्युक्तिः सङ्गच्छते । अथ च ते यदि सप्रयासं काठिन्याय यतेयुस्तर्हि तु वार्तैवान्या ।

अयमस्माकङ्कविः प्रतिभाकाश्यं मभ्यर्थं काव्यमेतदकार्षीत् । पुनरपि अस्यातिगहनत्वम् । यद्ययं पूर्वमेव काव्यमरचयिष्यत्तर्हि तु मन्ये, ईदृशाः समालोचका अत्राक्षिनिक्षेपमपि नाकरिष्यन् । "न समर्थस्य दोषः स्यादिति, सर्वे एकपदे एव विस्मरन्ति । कविः स्वयं यद् बुद्ध्या निदधाति तदेव सर्वे सदोषतया गृह्णन्ति किमाश्चर्यमतः परम् ।

सविनयमहं तान् प्रार्थयेऽत्रावधानदानार्थम्—
ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठिती मास्मिन् खलः खेलतु ॥
श्रद्धाराद्धगुरुश्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥

यस्य भाषाया देशस्य वा साहित्य मेवानतं तस्योन्नतिः सर्वथापि दुष्करा—सांगोपांगं वेदमधीत्य यत्खलु फलं तदेव विफलमिति घोषयन्तः साम्प्रतिका वैयाकरणप्रभृतयः कथङ्कारं देशोद्धारस्य सूत्रपातं विधास्य- न्तीति दर्शनीयमेव । एकन्तु कलावेव प्रातःस्मरणीयस्य श्रीमद्भोजभूपते राधिपत्यावसरे भारतमासीदन्यदद्यास्ति—

विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ॥

आस्तांतावद्प्रकृतम् । श्रीश्रीहर्षकवेर्विषये एकाद्भुता किम्वदन्ती कर्णाकर्णि समाकर्ण्यते । यदयं कविर्वाग्धिष्ठातृदेवतावतारभूतस्य श्रीमतो-मम्मटस्य स्वस्त्रियः । कृत्वा काव्यं यदायं श्रीमते मम्मटाय स्वमातुलाय समदर्शयत्तदा श्रीमता मातुलेन कथितम् ।

वत्स ! चिरात् प्राप्तोऽसि, साम्प्रतमेव मया (साहित्य संसारेऽद्वितीयस्य) स्वकीय ग्रन्थस्य (दोष विवेचनात्मकः) सप्तमोल्लासः समापितोऽस्ति । तत्र विषये विविधानि काव्यानि समालोचयतो मम भूयानेव श्रमः समयश्चातियातः तत्र काव्यमवलोक्य दोषाणां समूहावलोकनम् मेऽद्य जातम् । इति

यद्यपि प्रकाशात्पश्चात् साहित्यदर्पणस्य निर्माणमभूत् तत्रापि नास्य विषयस्य प्रसङ्गोऽप्युपक्रान्तः । प्रत्युतालंकारप्रकरणेऽस्य दर्शनमनुष्ठीयते ।

केवलमेकत्र रसगङ्गाधरे "उपासनामेत्य पितुःस्म रज्यति" इति पद्यमा-दाय किञ्चिद्विवेचितम् । तथापि पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतमित्याद्यभियुक्तोक्तिवदियं किम्वदन्ती अद्य यावत् प्रसृतैवास्ति । अस्तु ताव दत्रैव विषयेऽधुना विचारः क्रियते "किमवधि किम्वदन्तीयं सत्येति ।

विचारात्प्रागहं तांस्तान् विद्वद्वरान् नमामि येऽत्र विषये समुचितं विचार-ङ्कर्तुं पारयन्ति । येषामग्रे चायं लेखः केवलं हास्यास्पदमेव भविता । एतेन सार्धं मेव तत्काव्यमपि शिरसा सादरं नमामि यस्य विषये "उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविरिति सर्वथा चरितार्था साधूक्तिः प्रचलिताऽस्ति ।

यथामति यथासम्भवञ्च समासादिता दोषा निर्दिश्यन्ते केवलं कोविदानां मनोविनोदाय, निम्ननिर्दिष्टां माघे भगवतः श्रीकृष्णचन्द्रस्योक्तिमनुसृत्य:—

भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः । पूर्वरङ्गः प्रसंगाय नाटकीयस्य वस्तुनः । इति

श्रुति दुष्टता

"द्रोणा,च दृष्टा च बभाण भैमी" "आचष्टविस्पष्टमभाषमाणाम्" ।

"दूर्वांकुराढ्यां नलकरठनाले"

क्रियां प्राह्णेतनीं कृत्वा निषेधन् पाणिना सखीम् ।

कराभ्यांपृष्ठन्यस्तस्या न्यमिमीलदसौदृशावित्यादिषु पद्येषु माधुर्य-गुणस्य श्रृङ्गारस्य प्राधान्यान्माधुर्यगुणप्रतिकूलवर्णानामुपन्यासाच्च श्रुत्यु-द्वेजकत्वम् ।

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।
अवृत्ति र्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना स्मृता ॥

अवोचत ततस्तन्वीं निषधानामधीश्वरः । तदपाङ्गचलत्तारझलत्कार वशीकृतः । अत्रवृत्तिसत्ता श्रुतिदोषिणी ।

च्युत संस्कृतिः

चेष्टा ध्यनेशन्नखिलास्तदास्याः ।
अत्र ध्यनेशन्निति पदं व्याकरणदुष्टयादुष्टम्, यथा वा-
हरिं परित्यज्य नलाभिलाषुका न लज्जसे किं विदुभिन्न वा कथम् ।
उपेक्षितेक्षोः करभाच्छमीरतादुरुं वदे रत्वा करभोरु भोरिति ॥

अत्र "भोःकरभोरु" इति सम्बुद्धिपदे ह्रस्वस्य गुण इति प्रवृत्तेरभावश्च्युत-संस्कृति दोषः । हरेयंदक्रामि पदैककेन खमित्यादि पद्येऽपि च "अक्रामीति पदे नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्य नाचमेरिति वृद्धिनिषेधस्याभावोऽपि दोषः । करभोरु पदे संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्याश्रित्य गुणाभावसमाधानं अक्रामीति पदे च "निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते" इत्याश्रित्य प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया इति परस्मैपदवत्समाधानं यद्यपि समासाद्यत एव तथापि महाकवि प्रयोगानुरोध एवायम्—अथ च—

नलं स तत्पक्षरवोध्वंवीक्षितां स एव पक्षीति भणन्तमभ्यधात् ।
नयादयैनामतिमा निराशतामसून्विहातेयमतः परं परम् ॥

इत्यत्रातेरुपसर्गतया धातोः प्राक् प्रयोगार्हत्वेन व्यवहितप्रयोगोऽपि च्युत संस्कृतावेव ग्राह्यः । छन्दोवत्कवयः कुर्वन्तीष्टेर्वा छन्दसि परेऽपीति सूत्रेण समाधानम् । इमां क्रिमाचामयत इत्यादावात्मनेपदमपीत्थमेव दुष्टम् ।

अप्रयुक्तता

सरवस्तु तस्वेदमधूत्थसान्द्रे तत्पाणिपद्मे मदनोत्सवेषु ।
लग्नोत्थितास्त्वत्कुचपत्रलेखास्तन्निर्गतास्तं प्रविशन्तु भूयः ॥

येन नलस्य पाणिपद्मेन भवत्याः कुचयोः पत्रलेखा रचिताः तस्य तं पाणिपद्ममेव स्तनावमर्दनावसरे ता विशन्त्विति पद्मार्थे तमिति पुंलिङ्ग प्रयोगः स च वा पुंसि पद्ममित्यादि कोषेणाम्नातोऽपि (प्रयोगः) महा-कविभिः पुंस्त्वेन नादृत इत्यप्रयुक्तम् ।

एवमेवः—क्षत्राणि रामः परिभूय रामात् क्षत्राद्यथाभज्यत स द्विजेन्द्रः
तथैव पद्मानभिभूय सर्वांस्त्वद्वक्त्रपद्मात्पदिमूर्तिमेति ॥

इत्यादावप्यनुसन्धेयम् । परन्तु महाकवीनां मौलिमाणिक्यायमानस्या प्यस्य श्रीहर्षस्य प्रयोगे यद्यप्रयुक्तत्वन्तर्हि महान् खेदव्यतिकरः । गोवर्धनेनापि 'पद्म' शब्दस्य पुंस्त्वेनाभिमतत्वात् ।

निहतार्थता

"निजस्य तेजश्शिखिनः परश्शताः ।" "नृपः पतङ्गं समधत्त पाणिना" "स्ववाहिनीवारिकणावकीर्णैः" लेखानुजीविपुरुषा गिरिशोत्तमाङ्गम्" इत्यादिषु पद्येषु शिखि शब्दात पूर्वम् मयूररूपेऽर्थे, पतङ्ग शब्दात् शलभार्थे, वाहिनीशब्दात् सेनार्थे लेखशब्दाच्च निबन्धार्थे उपस्थित एव प्रसङ्गवशात्क्रमेणाग्नेर्हंसस्यनद्या देवस्य च ग्रह इति द्रागनुपस्थितेरभावान्निहतार्थता । एवमेव भैमीङ्गितानि शिबिकाधघरे द्धवन्त इत्यत्राधोभागार्थे "अधरे" इति ।

अवाचकता

चंद्राभमाभ्रं तिलकं दधाना तद्वग्निजास्येन्दु कृतानुबिम्बम् ।
सखीमुखे चन्द्रसमे ससर्ज चन्द्रानवस्थामिव कापि यत्र ॥
अत्र दधानेति पदं विदधानार्थस्यावाचक मित्यवाचको दोषः ।

अश्लीलता

कलाकलापं किल वैधवं वमन्निति जुगुप्साव्यञ्जकम् ।

नेयार्थता

अवधृत्य दिवोऽपि यौवतैर्न सहाधीतवतीमिमामहमित्यत्र समैः सममेवाध्ययनम्भवती तिरयायाद्दु दिवोऽपि यौवतैः सह नाधीनवतीत्यनेन देवरयिताभ्योऽप्यस्य सौन्दर्यमतिशयितमिति लभ्यते परन्तदशक्त्या न भवतीति नेयार्थता ।

क्लिष्टता

ईशाणिमैश्वर्यविवर्त्तमध्ये लोकेशलोकेशयलोकमध्ये ।

तिर्यञ्च मप्यत्र मृषाभिज्ञरसज्ञतोपज्ञसमज्ञमज्ञमिति श्लोके । हे कृशोदरि ! ब्रह्मलोक-निवासि जनेषु पामरमपि मां "सत्याब्रूयाः" इत्यस्य प्रथमप्रवर्त्तक मवेहीत्यर्थो व्यवहित इति पदसमासगतो दोषः क्लिष्टता ।

विरुद्धमतिकृत्ता

तव वर्त्मनि वर्त्ततां शिवमित्यत्रतव वर्त्मनि पथि शिवं कल्याणं

वर्त्ततामेधतामिति विवक्षितेऽर्थे "तव वर्त्म शिवं निवर्त्तताङ्करी करोतु" इति विरुद्धमतिरिति विरुद्धमति कृद्दोषः ।

अविमृष्टविधेयांशता

किमसुभिर्ग्लपितैर्जड़ मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः "तदमितिः सकलैरपि यत्र तैर्व्यरचि सात्र तिथिः किममीकृता" अनयोः पद्ययोरेकत्र "मनश्चन्द्रे निलीयते ॥ इति' श्रुतेः सर्वसामान्यानां मनसाश्चन्द्रमसि लयविधानाद्व वृत्तौ तस्य निर्देशः, अन्यत्र च तदमिति रित्यत्र पूर्वार्धानुरोधाच्चस्य बहोर्मानस्यामितेर्विधेयता समासेनाविमृष्टेत्यविमृष्टविधेयांशो दोषः ।

अथच "अमीकृते' त्यत्रो "तस्यास्तिथेरमा नाम कृतमिति वक्तव्ये वृत्तिगर्भतायायमदोषः ।

श्री काशीपण्डितसभाया अष्टाचत्वारिंशत्तमं महाधिवेशनम्

ज्येष्ठशुक्लपञ्चम्यां बुधवासरे श्रीमारवाड़ीकालिजस्थाने श्रीमतां महामहाध्यापकानां पं० श्रीपञ्चाननतर्करत्न महोदयानां सभापतित्वे महता समारोहेण का० पं० सभाया अष्टाचत्वारिंशत्तमं महाधिवेशनं सम्पन्नमभूत् । तत्र वार्षिक-विवरण-पाठानन्तरं कतिपयेषां प्रस्तावानां सर्वसम्मतया स्वीकृतौ सत्यां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां श्रीमतां पं० पद्मनाभशास्त्रिणां भाषणमभूत् । यत्र ते काशी-पण्डितसभातः प्राप्त-सम्मान-पत्राणां विदुषां नामानि श्रावितवन्तः । तदनन्तरं श्रीमाधवरामसखण्डमहोदयेभ्यः राजसम्मान प्राप्तौ धन्यवादप्रदानानन्तरं काशी-पण्डितसभायाः पदाधिकारिनिर्वाचनमभूत्तच्चैवमधोनिर्दिष्टं विद्यते—

सभापतिः पं० पञ्चाननतर्करत्न महोदयाः (त्यक्तमहामहोपाध्यायपदाः) उपसभापतिः म० म० पं० मुकुन्दझाबक्सीमहोदयाः । महोपाध्यायाः पं० रामयत्नओझा महोदयाश्च ।

सञ्चालकाः पं० श्री पद्मनाभशास्त्रिमहोदयाः षडदर्शनाचार्याः ।

प्रधानमन्त्रिणः पं० श्रीगोपालशास्त्रिमहोदया दर्शनकेशरिणः, साहित्याचाय न्यायतीर्थ व्याकरणशास्त्रिणः ।

उपमन्त्रिणः पं० श्रीगोपालशास्त्रिनेने महोदयाः व्याकरणाचार्याः । पं० श्री तारादत्तपन्तमहोदयाः साहित्याचार्याश्च ।

कोशाध्यक्षाः श्री पं० विद्याधरगौडमहोदयाः वेदाचार्याः ।

कार्य्यालयाध्यक्षाः श्री पं० गौरीनाथपाठकमहोदयाः साहित्याचार्याः लक्ष्मी कुण्डे दर्शनविद्यालयनाम्ना चैको विद्यालयः श्री काशीपण्डित सभानियमावलीसमुद्दिष्टोद्देश्यानुसारेण सञ्चालयितुं काशीपण्डितसभया स्वसम्बन्धभाक्कृतः । पुस्तकालयश्चागस्तकुण्डे शारदाभवने समुद्घाटितः । कार्य्यद्वयञ्चेदं काशीपण्डितसभायाश्चिरकाङ्क्षितमस्मिन् वर्षे सम्पन्नमिति परमहर्षास्पदमेतत् ।

कार्य्यालयः
लक्ष्मीकुण्डस्थ-दर्शनविद्यालयः
काशी ।

निवेदकः—
श्रीगौरीनाथपाठकः

"प्रभास क्षेत्रान्तर्गत गुप्तप्रयागतीर्थे होमात्मकमहारुद्रप्रसंगे महोपाध्याय श्रीरेवाशंकरमेघजी शास्त्रिभिः देवलपुर (देलवाडा-काठियावाड़) वास्तव्यैः—जगद्गुरु शंकराचार्यश्रीराजराजेश्वराश्रमस्वामिनां श्रीशारदापीठाधीश्वराणां पादपद्मे समर्पितं प्रार्थनापत्रम्—

श्रीशारदाम्बा विजयतेतमाम् ।

प्रार्थनापत्रम् ।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-वर्य-पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण—यमनियमासनप्राणायाम- प्रत्याहार-धारणाध्यानसमाध्यष्टांगयोगानुष्ठान-निष्ठतपश्चर्याचरणचक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्त-षण्मतस्थापनाचार्य-सांख्यत्रयप्रतिपादक-वैदिकमार्गप्रवर्तक-निखिल-निगमागमसारहृदय-श्रीमत्सुधन्वराज-साम्राज्यप्रतिष्ठापनाचार्य - श्रीमद्राजाधिराजजगद्गुरुभूमण्डलाचार्य-चातुर्वर्ण्यशिक्षक-गोमतीतीरवास-श्रीमद्द्वारकापुरवराधीश्वरपश्चिमाम्नाय-श्रीमच्छारदापीठाधीश्वर-श्रीमन्माधवतीर्थस्वामिवर्य्य-करकमलसंजात-श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिनां चरणारविन्देषु सश्रद्धाप्रश्रयं समर्प्यते इदं प्रार्थनापत्रम् ।

श्रीमच्छांकरधर्मपीठ-तरणे ! योगप्रभाविन् प्रभो !
आचार्येन्द्रकृपाम्बुधे ! यतिपते ! ते पादपद्मेऽञ्जलिम्
सद्गन्धाक्षतपुष्पवारिसहितं दत्वा स्तुमस्त्वां गुरुम्
भो भोः सच्छ्रमयोगपट्टविलसच्छ्रीराजराजेश्वर ॥ १ ॥

पुण्ये श्रीपश्चिमाम्नाये शारदापीठमुत्तमम्।
आरुह्य धर्मरक्षार्थं सन्नद्धोऽसि यतीश्वर ॥ २ ॥
पाखण्डखंडनार्थं च सद्धर्ममंडनाय च।
आविर्भूतोऽसि यतिराट् इहामुत्र शिवङ्करः ॥ ३ ॥
ब्राह्मणान् वेदविमुखान् क्षत्रान्त्राणपराङ्मुखान्।
वैश्यान्धर्मच्युतान्दृष्ट्वा शूद्राम्लेच्छत्वसंहतान् ॥ ४ ॥
वर्णिनो वनितासक्तान् गृहस्थानुदरंभरान्।
वानप्रस्थाश्रमं नष्टं दृष्ट्वा पाखंडकान् यतीन् ॥ ५ ॥
नारीः स्वधर्म-चलिता दृष्ट्वा नीचांस्तथोद्धतान्।
इच्छानीचाभिभूतांश्च नायकान्धर्मघातकान् ॥ ६ ॥
आविर्भूतोऽसि लोकानां सद्बोधायैव शंकरः।
शंकराचार्यपीठानां गौरवस्थापनाय च ॥ ७ ॥
अस्मत्सद्भाग्य-संयोगान्महारुद्रेष्टिजोषणे।
संप्राप्तो भगवानत्र तीर्थे गुप्त-प्रयागके ॥ ८ ॥
अस्मन्मोद-विवृद्ध्यर्थं वयं दीनाः कृतार्थिताः।
कथं शक्यं वद स्वामिन् भवद्योग्यं समर्हणम् ॥ ९ ॥
तस्मादनेन चाल्पेन प्रार्थना-पत्रकेण हि।
पूजयामः परं पूज्यं नम्रभावेन सेवकाः ॥ १० ॥
कर्मोपास्त्यात्मविज्ञानं प्रबोधयसि संततम्।
दूरीकुर्वन्दुराचारान् विचारांश्च विगर्हितान् ॥ ११ ॥
अनधीतं परं ब्रह्म ब्रह्मचर्य-प्रभावतः।
संप्राप्तं सर्व-विज्ञत्वं शारदापीठ-रोहणात् ॥ १२ ॥
स्वप्रभावात् त्रिकालज्ञः कुयतीन् पीठदूषकान्।
पराभूय त्वमेकोऽसि शारदापीठ-भास्करः ॥ १३ ॥
जयसि जयसि शास्ता पश्चिमाम्नायदेशे
जयसि जयसि गोप्ता शारदापीठ-कीर्तेः।
जयसि जयसि भूयो दण्डधृक् दण्ड-सम्राट्
जयसि जयसि योगिन् राजराजेश्वर! त्वम् । १४ ।
धर्मोपदिष्टमाचार्यं शंकराचार्यमुत्तमम्
वन्दामहे महैश्वर्यं राजराजेश्वराश्रमम् । १५ ॥

[संवत् १९९२ वैशाख शुक्ल १४ भृगुवासरे गुप्तप्रयागक्षेत्रम् (ता १७-५-३५)]

गुरुभक्तिः ।

[ले० पं० शिवप्रसादशर्मा शास्त्री प्रधानवेदाध्यापकः
चूरूस्थ ऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रमस्य]

विविधापज्जालग्रस्ते निजनिजकर्मानुसारगतियुतेऽस्मिन् संसारे चेदस्ति कश्चित् शान्तिलाभोपायस्तर्हि गुरुरेवेति निर्विवादम् । यस्मिन् कस्मिन्नपि कर्मणि प्रवेष्टुं प्रागस्ति गुरोरपेक्षाऽतस्तस्य शुश्रूषणं सर्वभावेन विधेयम् । सर्वेषां छात्राणां कृते विद्याप्राप्तिरस्ति मुख्यमुद्देश्यम् । तत्सिद्ध्यै च गुरोरपेक्षा नितरां विद्यते । गुरुमन्तरा कालत्रितयेऽपि त्रिलोक्यां विद्यालाभोऽसम्भवः । विद्याप्राप्तौ पूज्यचरणैर्महर्षिभिस्त्रीण्येव कारणानि निबद्धानि यथा—

गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नैव कारणम् ।

तत्र गुरुशुश्रूषणमन्तरा नैव साम्प्रतिकैश्छात्रैर्विद्यामाप्तुं शक्यते । यतो हि कारणत्रितये नास्त्याधुनिकानां छात्राणां सन्निधौ पुष्कलं वित्तं विद्या वा येन ते गुरोः सकाशाद्भक्तिमन्तरैव विद्यां प्राप्नुयुः ।

पुराऽत्र भारतवर्षेऽष्टहायनस्यैवार्भकस्य गुरोराश्रमे प्रवेशो विधीयते स्म । गुरोः समीपानयनमेवोपनयनशब्दाभिधेयं विद्यते । तच्च—

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥

इति मनुना तत्तद्वर्णानां तत्तद्धायनेषु निश्चितं । गुरुमाहात्म्यमपि महद्दृश्यते स्म । "शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन" इति प्रसिद्धिरास्ते । रामायणेऽपि गोस्वामिभिस्तुलसीदासमहोदयैरुत्तरकाण्डेऽस्य पद्यस्य साफल्यं दर्शितम् । भगवद्भक्तशिरोमणिः काकभुशुण्डिः स्वपूर्वजन्मवृत्तं जगाद वैनतेयाय—" यदहं नितरां गुरुभक्तिशून्यश्चरमवर्णोत्पन्नो गुरुसन्निधौ वसन्नेकदा शिवालये त्र्यम्बकमन्त्रं जपंस्थितस्तत्रैव मे गुरुरपि समागतः परं मूढोऽहं गर्वाद्गुरुं प्रणामादिक्रियया नादृतवान् ॥

दयालुस्वभावो गुरुस्तदतिक्रमं सेहे परं दुष्टदण्डधरो देवस्तं कथं मर्षयेत् । अत एव मां शशाप यत्त्वमजगरो भव, तदा प्रणतिभिरनल्पाभिर्गुरुः शङ्करं सान्त्वयामास । कथयानया सिद्धमेतद्यद्देवेषु सर्वेषु रुष्टेष्वपि गुरौ तुष्टे नहि किमप्यशिवं भवेत् । अयि भव्याः पाठकाः ! सर्वेषां कृते गुरुभक्तिसमो नान्यो

धर्मो विद्यते । अस्याः प्रतापेन जनः सर्वान् कामानवाप्नुयादिति शास्त्रेषु प्रसिद्धम् । प्रकरणेऽस्मिन् भवतां पुरो जाबालीपुत्रस्य सत्यकामस्य गुरोराज्ञापालनविषये लिखामि किञ्चित्—सत्यकामो यदा गौतमस्य महर्षेराश्रमं विद्यामध्येतुं जगाम तदा तदाज्ञापालनपरीक्षणार्थं गुरुश्चतुःशतं गवां चारयितुमाश्रमादन्यत्र गन्तुमाज्ञापयामास । यदयं गोगणः सहस्रमितो भवेद् तदा त्वयाऽत्र पुनरागन्तव्यम् । गुरोराज्ञां लब्ध्वा सत्यकामो न हि चिन्तयति यदहमत्र विद्यामध्येतुमागतो वा गाश्चारयितुम् । स्वस्मिन् गुरुकृपामनुभूय सत्यकामःसहर्षं सोत्साहञ्च गाश्चारयितुं वव्राज निर्जनं वनम् । व्यतीतानि कियन्ति दिनानि । जाता सहस्रमिता गवां संख्या गृहीत्वा गोगणमाश्रममागत्य च सत्यकामो गुरोराज्ञापालनस्यामृतरूपं फलमलभत । देवाः शक्रादयस्तु ब्रह्मतत्त्वमुपदिशन्तिस्म । यं लब्ध्वैव परमां शान्तिमलभत । निमग्नश्च ब्रह्मतत्वरसानन्दे । गुरुरपि तुष्टस्तां ब्रह्मविद्यां विस्तरश उपदिदेश यां विज्ञाय सर्वेभ्यस्तापेभ्यो मुक्तो भवति मानवः । गुरोराज्ञया स्वगेहं गत्वा सत्यकामःस्वकुलपरम्परानुसारेण शिष्याननेकान् पाठयामास । भावुकाः पाठकाः । आधुनिकमध्ययनाध्यापनविधिं निशाम्य वेपते हृदयम् । पाश्चत्या शिक्षेयम् विद्यालयेषु पाठशालासु च गुरुशिष्याणां मिथोऽव्यवहारस्यास्माकं धर्मस्यादर्शस्य देशस्य जातेश्च नितरां ध्वंसकरी मता । साम्प्रतमस्यैव भयानकस्य व्यापारस्यायं परिणामो यद्दशहायनावधि विद्यालयेष्वधीत्यापि मानवजीवनस्य साफल्यं तदुद्देश्यञ्च न विदन्त्याधुनिकाश्छात्राः । कोऽस्माकं धर्मः किञ्च कर्तव्यमिति भावनापि विनष्टा केवलं विषयभोगेषु चाटुकारितायाञ्चेत्थं संलग्नाः यत्कथनेऽपि सङ्कोचमेति रसना । शुश्रूषणस्य तु कथैवास्तां वर्तमानकाले गुरून्निन्दयितुं बद्धपरिकराः संदृश्यन्ते छात्रा इति महान् प्रत्यवायः । अस्माकं धर्मग्रन्थेषु गुरुनिन्दाविषये व्यवस्थैवं विलोक्यते । स्वयं निन्दाकरणस्य तु वार्तैवान्या परश्चेत्कश्चित् स्वमहान्तं पुरुषं निन्देत तर्हि शक्तश्चेत्तज्जिह्वोच्छेदं कुर्यादन्यथा कर्णौ पिधाय स्थानान्तरं गच्छेत् ।

गुरोः प्राप्तः परिवादो न श्रोतव्यः कथंचन ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

अहो ! कविकुलदिवाकरेण कालिदासेन कीदृशः सुन्दरतरो भावो व्यक्ततां नीतो यथा—'न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्' अस्तु नाम सर्वमिदम् सर्वैरपि स्वे स्वे कर्मणि सर्वथा संसक्तैर्ब्रह्मचर्यपालन-

पूर्वकं गुरुशुश्रूषापरायणैः सदाचारपरायणैश्च भूत्वा यथाविधि विद्यामधीत्य पूर्वकालवदधुनापि पुनः स्वस्ववर्णगौरवं न केवलं भारतवर्षे एवापि तु विदेशेष्वपि स्थापनीयमिति मेऽन्तिमाऽभ्यर्थना ।

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

सांख्ययोगयोर्लेखकाः ।

(ले० कुरुक्षेत्रीय पं० छज्जूरामशास्त्री विद्यासागरः ।)

सांख्ययोगौ द्वावपि समानतन्त्रौ स्तः । यथोक्तमपि—"सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः" । एवं गौतमकृतं न्यायशास्त्रं कणादकृतं वैशेषिकम् । जैमिनिकृता पूर्वमीमांसा व्यासप्रणीतोत्तरमीमांसा च । अस्तु । सांख्यशास्त्रप्रवर्तको महामुनिः कपिलः, आदिविद्वान्मन्यते । यतस्तस्य ज्ञानोपदेशेनैव सर्वत्र ज्ञानप्रसारोऽभवत् । महर्षिकपिलप्रणीतं सांख्यदर्शनं जगत्प्रसिद्धमस्ति । परन्तु केचिद्विद्वांसः षडध्यायि सांख्यदर्शनं तत्त्वसमासं च कपिलप्रणीतं न मन्यन्ते । तत्रैते हेतवः—शंकराचार्यो यत्र क्वचन शारीरकभाष्ये सांख्यमतमालोचयति तत्रेश्वरकृष्णकृतसांख्यकारिका एवोद्धरति नत्विमे । वाचस्पतिमिश्रोऽपि सांख्यकारिका एव व्याख्यातवान्न सूत्राणि । सर्वदर्शन संग्रहकारो माधवाचार्योऽपि कारिका एवालम्ब्य सांख्यशास्त्रमालोचितवानिति । परन्तु यावदिदमित्थमिति निर्णयो न भवेत्तावत्षडध्यायि सांख्यदर्शनं तत्त्वसमासं च कपिलप्रणीतमेव मन्तव्यमिति सिद्धान्तः । षडध्यायिसांख्यदर्शनस्योपरि विक्रमीयषोडशशतकमध्यवर्ति विज्ञानभिक्षुकृतं 'प्रवचनभाष्य' मतीव सुन्दरं वर्तते । ईश्वरकृष्णकृता 'सांख्यसप्तति' रतितरां हृदयङ्गमास्ति । ईश्वरकृष्णश्च विद्वान् कपिलस्य शिष्यपरम्परासु कश्चिदासीत् । विक्रमीयसप्तमशतकवर्ति गौडपादाचार्येण भगवच्छंकराचार्यस्य परमगुरुणा सर्वप्रथममियं सांख्यसप्ततिर्व्याख्याता । ततो वस्वङ्कवसुवत्सरे वर्तमानेन मैथिलवाचस्पतिमिश्रेण सांख्यसप्तत्याः सांख्यतत्त्वकौमुदी टीका लिखिता । या सम्प्रति सांख्यशास्त्रीयग्रन्थेषु मूर्धाभिषिक्ता मन्यते । अस्याः प्राक् माठरवृत्तेः प्रचार आसीत् । सांख्यतत्त्वकौमुद्या बंशीधरी, बालरामोदासीनकृता च टीका सुप्रसिद्धा विद्वन्मान्या च । सांख्यमते पञ्चविंशतितत्त्वानि सन्ति तज्ज्ञा

नाऽमोक्षः । यदुक्तम्—"पंचविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसन् । जटी मुण्डी शिखी वाऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥ योगशास्त्रप्रवर्तको महर्षिः पतञ्जलिः पुष्यमित्रकालीनाद्व्याकरणमहाभाष्यकर्तुः पतञ्जलेर्भिन्नो बहुप्राचीनश्च । योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन । योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि' ॥ इति प्रसिद्धपद्यलेखकस्तु नामैक्येन बभ्रामेति प्रतीमः । योगदर्शनस्योपरि व्यासभाष्यं जागर्ति । केचिद्ब्रह्मसूत्रकाराद् 'योगभाष्यकारं व्यासं भिन्नं मन्यन्ते कथयन्ति च सूत्रनिर्माणकाले भाष्यनिर्माणं न युज्यते । परन्तु वाचस्पत्याद्युक्तेस्तदयुक्तम् । तथाहि योगवाचस्पत्ये—"नत्वा पतञ्जलिमृषिं वेदव्यासेन भाषिते । "भामत्यां च—"ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे इति ॥ यद्यपि व्यासो भगवानजरामरस्तथापि कलेः षट्सु शतेषु व्यतीतेषु सोऽदृश्यो बभूव । योगभाष्यस्य विक्रमीयषोडशशतकवर्ति-विज्ञानभिक्षुकृतं योगवार्तिकंनाम व्याख्यानं वरीवर्ति । सूत्राणां वृत्तयस्तु बह्व्यः सन्ति परन्तासु धारानरेशभोजराजकृत भोजराजवृत्ति विज्ञानभिक्षुशिष्यभावागणेशकृता च वृत्तिरत्युपयोगिनी । अस्तु, यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभिरतिचञ्चलचित्तस्य विषयेभ्यो निरोधो योगलक्षणम् । योगाभ्यासार्थं वनादिगमनमावश्यकम् । यदुक्तं न्यायदर्शने—"अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासः । ४।२।४०। 'गृहं परित्यज्य योगाभ्याससम्पादनार्थमरण्यादिषु गन्तव्यं गृहे विषयासक्त्या चित्तस्थैर्यासम्भवात् । तथाच भगवद्गीता—"योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः"इति कुज्जूरामवृत्तः । 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषो योगशास्त्रे ईश्वरः प्रोक्तः तस्य ध्यानेन जपेन वा योगप्राप्तिर्भवति । यदुक्तम्—"आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् 'युंजते मन उत युञ्जते धियः ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः । तदनन्तरं स योगी 'दासोऽहं सोऽहंवत्' परमात्मैव भवति । अयमेव परमो धर्मः परमपुरुषार्थश्च । यदुच्यते "अयन्तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् । 'एतावदरे खल्वमृतत्व परमपुरुषार्थत्वंच । योगिपरमात्मनोरभेदप्रकारश्चायम् । "यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् । तथात्मा साम्यमभ्येति योगिनः परमात्मना ॥ एतदेव केनचिन्महात्मना रूपकीकृतम् । "पढ़ना लिखना चातुरी सब गुड़ियन को खेल सखी मिल गई पिहर से दई ताकमें मेल ॥ इति ॥

अज्ञानस्य सर्वोन्नतभूमौ तु यदा कथमपि आत्मातिरिक्तं कञ्चन शक्तिविशेषं सर्वेऽपि नास्तिकदार्शनिकप्रवराः स्वीकुर्वन्ति चेत्तदा तु तेषां बुद्धेः प्रबलमावरणमवश्यं ह्रसिमानमासादयितुमारभते। यतो हि तदानीं ते द्वैतभावरहितस्य ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणः समुपलब्धौ असमर्था अपि तस्य ब्रह्मणोऽघटनघटनापटीयस्या मायारूपायाः शक्तेस्तु अनुमानं कर्तुं समर्था भवन्ति। कर्ममीमांसादर्शनन्तु आसु सर्वास्वपि अज्ञानभूमिषु अविद्याया अधिष्ठानं स्वीकरोति। आसां सर्वासामप्यवस्थानामज्ञानप्रसूतत्वेऽपि समन्वयविचारपद्धत्या तु एतदेव वक्तव्यं भवेद्यद् एतासामवस्थानां द्रष्टारो दार्शनिका अजानन्तोऽपि तदेव ब्रह्मपदमनुसर्तुमुपक्रान्ताः सन्ति।

विद्याप्रसूतानां सप्तानां ज्ञानभूमीनां मध्ये चतुर्णामनुभवानां विषये तु प्रथमत एवाभिहितं समासेन यत् कीदृशाः तेषां चतुर्णामप्यधिकाराः शनैः शनैः क्रमेण उन्नतिमेवासादयन्ति। तेषामधिकाराणामधिकारिणश्च कथं स्वबुद्धेरावरणमपगमयन्तः स्वस्वरूपावाप्तयेऽग्रेसरा एव भवन्तीति।

प्रथमदशायां बुद्धावियदधिकमावरणं तिष्ठति यद् इदं दृश्यमयं जड जगदेव आत्मज्ञानोपलब्धौ प्रधानमालम्बनं भवति। अत एव ज्ञानस्य प्रथमावस्थां समाश्रिता दार्शनिकाः परमाणूनां नित्यत्वं स्वीकृत्य ब्रह्मणः सृष्टिनिमित्तत्वं कर्तृत्वञ्चाङ्गीकुर्वन्ति। द्वितीयाऽवस्थायां तु बुद्धेरावरणम् प्रथमापेक्षया ह्रसिमानमासादयतीति तदवस्थाश्रिता दार्शनिका विद्याऽविद्यारूपात्मिकां त्रिगुणमयीं प्रकृतिं तदीक्षणकारिणं चिन्मयं पुरुषञ्चोभावपि नित्यौ मन्यन्ते। यतश्च तेषां बुद्धिः स्थूलपरमाणुतोऽपसृत्य सूक्ष्मतरराज्ये समुपसृता भवति। तृतीयस्यां दार्शनिकावस्थायां च बुद्धेरावरणं प्रायो निःशेषमेव भवतीति ब्रह्मणस्तत्प्रकृतेश्च "अहं ममेतिवत्" एकत्वभावापन्नामेव दशां ते दार्शनिका अनुभवन्ति। चतुर्थ्यां तुरीयावस्थायान्तु "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन" इति ब्रह्मपदोदयो बुद्धेरावरणनाशलक्षणावस्थायामेव भवतीति किं वक्तव्यमस्य दार्शनिकशिरोमणे र्भाग्यविषये।

इत्थञ्च एतेषु सर्वेष्वप्यनुभवेषु समन्वयविचारबुद्ध्या तु द्वैतभावरहितं ब्रह्मैव लक्ष्यीभूतं विराजते। बुद्धेरावरणतारतम्यानुसारं यद्यपि कुत्रचित् स्थूलाः परमाणवः क्वचन त्रिगुणमयी प्रकृतिः कुहचन स्वस्वरूपोपलब्धौ बाधिका सत्यपि ब्रह्मणोऽघटनघटनापटीयसी मायाशक्तिरित्येवं स्वावस्थानुरूपाः पदार्थाः स्वीकृता दृश्यन्ते। तथापि सर्वथा स्वस्वरूपोपलब्धौ बाधकाः सन्तोऽपीमे पदार्थाः सर्वे रूपान्तरेण ब्रह्मण एव सत्तां स्वीकुर्वन्तीति विषयमिमं सर्वेऽपि सप्तानां ज्ञानभूमीनां दर्शका महापुरुषा ऐकमत्येनैकवाक्यतया च स्वीकुर्य्युरिति दिक्।

*

इति तु प्रागेव नैकशः प्रमाणितं विद्यते यत् वेदान्तजन्याऽपरोक्षानुभूतिः न पदार्थवादिनां दार्शनिकानामनुमानम्, नापि सांख्यप्रवचनकर्तृणां दार्शनिकानामलौकिकं प्रत्यक्षं न चापि पूर्वमीमांसकानां परोक्षानुभूतिरस्ति । किन्तु कश्चिद्भाग्यवानेवेह चरमायां ज्ञानभूमौ समुपेत्य तत्त्वज्ञानस्य परां काष्ठामधिगत्य ब्रह्मतदात्म्यमासादयन् "एकमेवाद्वितीयं" सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादि श्रुतिवचसां सार्थक्यमादधत् ब्रह्मणः साक्षादपरोक्षानुभूतिं समधिगच्छति । अत्रहि अपरोक्षानुभूतौ श्रीगुरूपदेशो वेदादिशास्त्रवचनान्येवाप्तप्रमाणतया साहाय्यमाचरन्ति । गुरुवचनोपदेशविषये तु काचन शङ्कैव नोदेतुमर्हति, यतो हि गुरुब्रह्मणोरभेद एव गीयते । अन्यच्च पूर्णज्ञानी गुरुदेवो ब्रह्मभावलीनो भूत्वा साधनचतुष्टयसम्पन्नानुत्तमाधिकारिण एव ब्रह्मविद्यां समुपदिशति । वेदवचनविषये तु शङ्कां समुदेतु मर्हति यद् वेदाः प्रायः कर्मसङ्गिनामेवाधिकार वर्णनया परिपूर्णाः किमत्र कारणम् इति । इत्थञ्चैवं व्यतिकरे कथं ब्रह्मज्ञानविषये वेदानामाप्तप्रामाण्येनाङ्गीकृतिः सम्पन्ना स्यादिति । उक्तञ्च कर्ममीमांसादर्शने—

"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति" ॥ १।२।१ ॥

क्रियाप्रतिपादन-शून्या उपनिषदः कथन्नाप्रामाण्यमाश्रयेयुरिति एवम्भूतानां शङ्कानां समाहित्यै समुच्यते यत् वेदस्य ब्रह्मणो निःश्वासरूपत्वात् अपौरुषेयत्वाच्च तस्मिन् भगवच्छक्तिपूर्णता ज्ञानपूर्णता च विराजते

"तस्य ब्रह्मणो निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इतिहासः पुराणम्" इति

निःश्वासस्य व्यापारः स्वभावेनैव शरीरे यथा सम्पद्यमानो विराजते, तथैव कल्पारम्भे तत्कल्पीयप्रकाशयोग्यो यावता ज्ञानराशिना सह शब्दमयो ज्ञानोद्गारः सगुणब्रह्मणो निःश्वासरूपेणाविर्भवति स एव वेद उच्यते । एवं ज्ञानमयः शब्दसमूहः प्रशान्ताद्योगयुक्तादृषीणामन्तःकरणादाविर्भवति । अतश्च वेदोऽभ्रान्तः पूर्णज्ञानमयः पूर्णशक्तियुक्तश्चाभिधीयते । तस्मिंश्च भ्रमप्रमादविप्रलिप्साऽसम्पूर्णताप्रभृतयो दोषा न दरिदृश्यन्ते । किन्तु तेषां स्थितिस्तत्र वेदेऽसम्भविनी एव । अत एव वेदो जीवेभ्योऽध्यात्मशुद्धिमधिदैव शुद्धिमधिभूत शुद्धिञ्च प्रदातुं काण्डत्रये विभक्तो विद्यते ।

यद्यपि मृत्युलोकीय-स्वाभाविकस्थित्यनुसारं कर्मकाण्डस्यैव वेदे प्राधान्यं ततो न्यूनतयोपासनाकाण्डस्याऽविर्भावः । सर्वतो न्यूनो हि ज्ञानकाण्डो विद्यते तथापि वेदे काण्डत्रयस्यैव वर्णनमस्तीतिनिःसन्दिग्धमेव ।

प्रथमतः कर्मभूमिरूपेऽस्मिन्मृत्युलोके कर्मकरणात् कर्मफलभोगाच्चातिरिक्तोऽल्पीयानेव समय आसाद्यते ।

तत्रापि उपासनायाम् अल्पीयस एव भाग्यशालिनः पुरुषस्य प्रवृत्तिर्दृश्यते । नित्यानित्य वस्तुविवेकात्मके आत्मानात्मविचारप्रवृत्तिरूपे तत्त्वज्ञाने तु ततोऽप्यल्पीयसामेव मानवानां कदाचिदेव श्रद्धोदेति । यदर्थमुक्तञ्च भगवता श्रीमद्भगवद्गीतायां—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः । इति ।

अत एवेममेव नैसर्गिकं नियममाश्रित्य पूर्णज्ञानमयेऽपि वेदे ज्ञानकाण्डीयमन्त्राणां न्यूनतयोपलब्धिर्दृश्यते । अयन्तु सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धोऽर्थो विद्यते, यत् काण्डत्रयात्मको भगवान् वेदः काण्डत्रयाणामप्यधिकारिणामाप्तप्रामाण्येन गृहीतः स्वस्वाधिकारानुसारं सर्वेषामेवाधिकारिणां हिताधायको विद्यते । सर्वेऽपि श्रद्धालवोऽधिकारिणो निजाधिकारानुरूपं ततो लाभमधिगच्छन्तीत्यपि सन्देहशून्योऽर्थः । अतश्च पूर्वोक्तशङ्काया इहावसर एव नास्ति । पूर्वमीमीमांसादर्शने कर्मप्राधान्यपक्षप्रतिपादकः सिद्धान्तः समुपलभ्यते चेत्तस्य दर्शनस्य तु भूषणमेव तत् न तु तद्दूषणम् । यतो हि तस्य दर्शनस्य धर्माधर्मनिर्णायकत्वात् कर्ममात्रप्रतिपादकत्वाच्च कर्मणि पूर्णतया मानवानां प्रवृत्तिजनकत्वं समुचितमेति ।

इह कश्चन जिज्ञासुर्यदि कदाचिदाशङ्केत यत् क्वापि अन्यत्र दर्शने समन्वयप्रतिपादिका मीमांसा कृता नोपलभ्यते । कथमिहैव वेदान्त-शास्त्रोपक्रमे ईदृश्या मीमांसाया अवसरः समुत्पन्नः । येनेदं सूत्रं प्रणिनाय महर्षि र्बादरायण इति ? तत्रोच्यते—

यथा कश्चनैको गृहपतिः समाजपतिर्वा तदैव सर्वश्रेष्ठो भवितुमर्हति । यदा स यस्याः समष्टेरधिपतिरस्ति तत्समष्टिस्थव्यष्टिगाधिकारिणामपि जीवानामुपरि समानं स्नेहभारं संस्थापयितु मर्हः स्यात् । सर्वेषाञ्च तेषां स्वान्तर्गतानां दोषगुणानामनुवादे तेषामधिकारे समन्वयबुद्धया सामञ्जस्यं प्रतिष्ठापयितुञ्च समर्थो भवेदिति ।

तथैव—एतदुदाहरणानुरूपमेवौदाहरणेऽप्यस्मिन् समवधेयं यत् श्रुतेश्चरमभागस्यास्य वेदान्तस्य सर्वतोऽप्यभ्यर्हितस्य तदैव सर्ववन्दितं महत्त्वं स्थिरं सुरक्षितं स्यात् । तदैव हि वेदान्तसिद्धान्तस्य तुरीयाया ज्ञानभूमेः पराकाष्ठा प्रतिपादिता भवेद्यदा ब्रह्ममीमांसाऽपरपर्य्यायं तद्वेदान्तदर्शनम् अन्येषां दार्शनिकविचाराणा माध्यात्मिकानाञ्च सिद्धान्तानामभयदान पूर्वकं स्वस्वाधिकारभूमौ प्रतिष्ठां विदधत् सस्नेहदानं सर्वाण्येव दर्शनानि स्वात्मजपोषं पोषयेत् ।

यथाहि बहुसन्तानवतः पितुः सन्तानेषु कश्चन योग्यः, कोऽपि अयोग्यः,

कश्चन बालः, कश्चिद् युवा, अपरो ज्ञानी, अन्योऽज्ञानी, इतरः शिष्टः परोऽशिष्टः इत्येवं बहुविधा विभक्तशीलावस्थाज्ञानव्यापाराः सन्ताना भवन्ति। तत्र पिता तु सर्वेषु समानस्नेहवात्सल्यः सर्वेषामेवाधिकारं जानन्नपि समन्वयबुद्ध्या व सर्वत्र व्यवहरति। तथैव वेदान्तसिद्धान्तप्रतिपादकमिदं ब्रह्ममीमांसादर्शनं सर्वाभ्यर्हितं स्वीयं महत्त्वं तदैव गोपायितुं प्रभवेत्, यदा तत् स्वयं द्वैतभावरहितम् "एकमेवाद्वितीय" मिति ब्रह्मपदं प्रापयद् अपि समन्वयभावभावितं सत् सर्वेभ्योऽन्येभ्यो दर्शनेभ्यः स्वाधिकारे स्थातुमवसरं प्रापयेत् इति संक्षेपः।

वेदस्य कर्मकाण्डभागपर्य्यालोचनया प्रतीयते यत् स भागः प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन भागद्वये विभक्तो विद्यते। तत्र निवृत्तिपरो विषयोऽल्पीयान् प्रवृत्तिपर एव भूयान् विद्यते। यतो हि प्रवृत्तिमूलके संसारेऽस्मिन् प्रवृत्तिमार्गाधिकारिण एव जीवा बहव उपलभ्यन्ते। परन्तु कर्मकाण्डस्य भेदद्वयं विद्यते यच्च कर्ममीमांसादर्शन-द्वाराऽपि प्रतिपाद्यते। श्रुतिरप्याह—

"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति।"

द्वौ शकुन्तौ एकस्मिन् वृक्षे निवसतः तयोरेको मिष्टं फलं भुनक्ति। अपरस्तु स्वयमभुञ्जानः केवलं भुञ्जानमन्यं पश्यति॥ प्रतिपिण्डं जीवचैतन्यं कूटस्थचैतन्यमिति यच्चैतन्यद्वयं तिष्ठति। श्रुतिरियं तदेव लक्षयति। अविद्योपहितं चैतन्यं प्रथमं विद्यासेविनश्च द्वितीयमिति ज्ञातुं शक्यते। एतद्विज्ञानानुसारमेव सांख्यदर्शने बहुपुरुषवादोऽङ्गीक्रियते।

यतोहि कूटस्थ चैतन्यावलम्बनत एवं प्रतिपिण्डं पृथक् पृथक् पुरुषभावः प्रादुर्भवति। अनयोरेव द्वयोराश्रयेण प्रवृत्तिमयी निवृत्तिमयी च गती स्वभावसिद्धे स्वीक्रियेते। जीवे हि अनादिसिद्धाया वासनायाः सत्त्वं कूटस्थस्य च तद्राहित्यं स्वभावसिद्धं निगद्यते। फलतः कर्मकाण्डे प्रवृत्तिमार्गस्य निवृत्तिमार्गस्य च सत्ता स्वभावसिद्धा स्वीक्रियते। प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्द्वयोरपि पृथक् पृथक् सम्बन्धो द्वैतभावरहितेन ब्रह्मणा कथं सम्बध्यते इत्युपर्य्युक्तविज्ञानतः स्पष्टीभवति।

इत्थं हि वेदस्योपासनाकाण्डे यो हि सगुणनिर्गुणोपासना विहिता विद्यते। तस्या अपि अधिकारभेदेनैव समन्वयः क्रियते। श्रुतिरप्यभिदधाति—

"यः सर्वज्ञः सर्ववित्।" "स ऐक्षत लोकान् नु सृज इति।"
"नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्
एको बहूनां यो विदधाति कामान्।"
"तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमञ्च दैवतम्।"
"पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदाम देवं भुवनेश मीड्यम्।"
"स सत्यकामः सत्यसंकल्पः।"

एवम्भूता हि श्रुतयो ब्रह्मणः सगुणत्वं वेदस्योपासनाधिकारं वैदिकीं पौराणिकीं तान्त्रिकीञ्चोपासनापद्धतिं प्रतिपादयन्ति । यत्र हि उपास्योपासक-सम्बन्धस्तत्र तु द्वैतभावस्यैव सम्बन्धस्तिष्ठति । तत्र च द्वैतानुभवे-सगुणत्वसम्बन्धस्तु स्वभावसिद्धोऽर्थः । सगुणत्वदशायाञ्च सर्वशक्तिमतो ब्रह्मणस्तदीयाया अघटनघटनापटीयस्या त्रिगुणमय्या महाशक्तेर्महामायायाश्च पृथगनुभवोऽपि स्वाभाविक एव । उक्तञ्च

'द्वैतबुद्ध्या तु दासोऽहम् इन्यादि ।

कर्मकाण्डोपासनाकाण्डरहस्ययोरियानेव भेदो विद्यते, यत् कर्मकाण्डे ब्रह्मशक्ते र्लोकातीत-कर्म-शक्तिगत-शुभाशुभ-वेगोपर्य्येव प्रधानतया दृष्टिरासक्ता भवति । शक्तिमति ब्रह्मणि तु स्वल्पमेवावधानलक्ष्यं भवतीति उपासना-काण्ड-विज्ञाने तु शक्तिशक्तिमतोरभेदनिश्चये सति उपासको जीव उपास्यस्य ब्रह्मणः सान्निध्यमासादयत्येव । यावन्त उपासनापद्धतिप्रकाराः वर्तेरन्, उपनिषत्प्रतिपादिता ब्रह्मोपासना वा स्युः, श्रुतिस्मृत्यविरुद्धाः सगुणोपासना वा भवेयुरथवा पुराणतन्त्रविहिताः सगुणाः पञ्चोपासना एव स्युराहो तदीयाः कियन्तोऽपि भेदा भवेयु स्ते सर्वेऽपि इमामेव मौलिकीं सिद्धान्तभित्तिमाश्रित्य विराजन्ते । श्रुतितः पुराणतन्त्रादिस्मृतिशास्त्राणामीदृशो भेदोऽवसेयो यथा सूत्रभाष्ययो र्भेदो भवतीति । यतो हि पुराणानि तन्त्राणि च वेदभाष्यस्वरूपाणि वेदभित्तावेव प्रतिष्ठितानि ।

पुराण-तन्त्रादि-स्मृति-शास्त्रेषु ये सगुणोपासनायाः पञ्चभेदा वर्णिता स्तेषां च ये विस्ताराः सन्ति, याश्च लीलाविग्रहोपासना विद्यन्ते, याश्च ऋषिदेवतापितृउपासनाप्रभृतयो बहुविधा उपासना वर्णिता दृश्यन्ते, ताः सर्वा अपि पूर्वोक्तोपासनाविज्ञानस्यैवानुकूला निर्णीताः ।

यथा हि कर्मकाण्डस्य प्रवृत्तिमार्गः केवलं मलमपाकरोति निवृत्तिमार्गस्तु अन्तःकरणे ब्रह्मज्योतिः प्रकाशयितुं तस्य सहायको भवति । तथैव उपासना-काण्डस्य निम्नश्रेणिगोपासनापद्धतिः केवलं विक्षेपमपाकर्तुं भक्तिद्वारा चान्तःकरणं पवित्रयितुं सहायिका भवति । उच्चश्रेणिगा तूपासना ब्रह्मसान्निध्यं प्रापय्य परया भक्त्या उपासक-पुरुषस्य स्व-स्वरूपोपलब्धौ सहायिका जायते । निम्नश्रेणिस्था उपासकाः प्रथमं त्रिगुणमय्या ब्रह्मशक्तेस्त्रीन् गुणानेवाश्रयन्ति । तदनन्तरञ्चोच्चश्रेणिगा उपासका भूत्वा शक्तिमतो ब्रह्मणो भावत्रयाश्रयेणान्ते ज्ञानकाण्डस्याधिकारिणो भूत्वा ब्रह्मसायुज्यं प्राप्नुवन्ति ।

ज्ञानकाण्डस्याधिकारो यद्यपि सप्तसु ज्ञानभूमिषु विभक्तो विद्यते तथापि स चतुर्व्यूहाकारेण कथं तत्त्व-ज्ञानिनमुपकृत्य कृतकृत्यं करोतीति पूर्वमेव प्रमाणितम् । वेदस्य शिरस्थानीयासूपनिषत्सु ये मन्त्रा ईदृशा उपलभ्यन्ते ते च इमे विज्ञेयाः तथाहि—

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यत ।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत

द्यावाभूमी जनयन् देव एक आस्ते
विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।

एवम्भूता हि श्रुतयः पदार्थवादस्य ये द्वे ज्ञानभूमी स्त स्तयो विज्ञानं समर्थयन्ति । सगुणोपासनायाः सर्वरहस्यमूलभीत्तिरूपाश्च सन्ति । प्रथमयोरनयो र्ज्ञानभूम्यो र्ब्रह्मसम्बन्धानुभवः समान एवास्ति । जगद्रूपं कार्य्यं दृष्ट्वा जगत्कर्तुरीश्वरस्यानुमानमपि द्वयोरनयोर्दर्शनयो र्विभिन्नविधया दृढीक्रियते । अनयो र्ज्ञानभूम्योर्दार्शनिकविचारदाढ्र्ये सति कर्मोपासनयो र्ब्रह्मसम्बन्धीयं लक्ष्यं दृढीभवति तेनैव सह जड़दृश्यतो बुद्धिरुपरता भूत्वा प्रावरणं नाशयन्ती ब्रह्मभावेन भाविता भवति । ततश्च निम्नलिखितप्रकारकाः श्रुतयो विचारणीया उपस्थिता भवन्ति ।

"अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योति र्भवति ।"
"योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यान्तर्ज्योतिः पुरुषः"
"वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्"

अनुमानेन ब्रह्मपदे ज्ञाते सति शरीरमलम् मनसो विक्षेपश्च ह्रसिमानमालम्बते । तेनैव सह बुद्धेरावरणक्षयोऽपि भवति । ततश्च मूर्तिमयस्य स्थूलरूपस्य लयेन सह यदा साधके ब्रह्मणो ज्योतिर्मयं स्वरूपं प्रकटितं भवति । यदा च ब्राह्मणा गायत्रीमन्त्रमाश्रित्य ब्रह्मध्याननिमग्नतायामधिकारिणो भवन्तीत्यस्या एवोन्नतावस्थायाः प्रतिपादिका इमा श्रुतयः सन्ति ।

प्रथमद्वितीययो र्ज्ञानभूम्योः सम्बन्धभाज उपासकस्येयं दशा उन्नततरा निगद्यते । सात्त्विकोपासनाधिकारी साधकः तत्त्वज्ञानसोपानेऽग्रेसरो भवन् लभतेऽमुमधिकारम् । इत्थं हि अधोनिर्दिष्टा अपि श्रुतयो मन्तव्याः । तथाहि—

"एष हि द्रष्टा, श्रोता, रसयिता, घ्राता, मन्ता, बोद्धा, कर्ता, विज्ञानात्मा, पुरुष" इति । "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति ।"

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ।"
"असङ्गोऽयं पुरुषः"

एवंभूता हि श्रुतयः सांख्यप्रवचनस्योभयोरेव ज्ञानभूम्योर्मार्गदर्शिकाः सन्ति ।

अस्यां हि अवस्थायां ब्रह्म तच्छक्तिं महामायारूपिणीं प्रकृतिञ्चेत्युभे अपि अनाद्यनन्तरूपतया तत्त्वज्ञानिनोऽलौकिकप्रत्यक्षानुसारं पश्यन्ति । इमे उभे अपि

ज्ञानभूमी एकस्यैवाधिकारस्य पोषिके स्त इति उभयोरप्यनयोरनुभवः समान एव भवति ।

ब्रह्मपदस्यानुभवे यासां ज्ञानभूमीनाञ्चानुभवे यो हि प्रकारभेदो विद्यते तदनुसारेणैव सप्तस्वपि ज्ञानभूमिषु चत्वारोऽधिकारा निर्णीताः सन्ति । ते एव हि ब्रह्मस्वरूपोपलब्धौ चतुर्व्यूहरूपतयाभिधीयन्ते ।

पूर्वोक्ताधिकारलाभानन्तरम् यदा तत्त्वज्ञानिन आवरणस्य विशेषहानिः सम्पद्यते तदानीं हि तस्य प्रकृति-पुरुषयोः पृथक् सत्ताया द्वैतमयो विचारः शैथिल्यमापद्यते । तथा तदीयान्तःकरणस्य समाहितावस्थायामात्मज्ञानस्योन्नत्या सह शक्तिमतो ब्रह्मणः तस्य शक्तेर्महामायायाश्च 'अहंममेतिवत्' एकत्व-सत्तैवानुभूयमाना विराजते । अस्यामेव दशायां निम्नोक्ताः श्रुतयः सहायिका भवन्ति । तथा हि—

"मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्"

"इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते"

"पराऽस्य शक्ति र्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च"

"अस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत्" ।

इत्थम्भूतभावाः श्रुतयः तत्त्वज्ञानिनो महापुरुषस्य द्वैतभावं विलाप्य अद्वैत-ब्रह्मभावोन्मुखं तदीयमन्तःकरणं समादधति । वेदस्य काण्डत्रयानुसारं त्रयाणां मीमांसादर्शनानां प्रथमे द्वे मीमांसादर्शने स्वीयं दार्शनिकं विज्ञानं पुरुषार्थप्रकारं च पार्थक्येनैव प्रवृत्तस्तथापि तयो र्ब्रह्मसम्बन्धाऽनुभवः समान एवास्ति । अत एव ते उभे अपि पूर्वमीमांसाशब्देनैवाभिधीयेते । तयो र्द्वयोरेवानुसारेण ब्रह्मणः परोक्षानुभूति-सम्पादनार्थमिमाः श्रुतयः समर्थाः ।

एतदनन्तरं हि सप्तम्या ज्ञानभूमेरधिकार उपस्थितो भवति । यत्र शक्तिर्निजलक्ष्यतो दूरी भवति, केवलं शक्तिमद् ब्रह्मैव अपरोक्षानुभूतिद्वारा निज-लक्ष्यं भवति । तदेव चोपलब्धिगोचरतामप्येति यदा, तदैव ब्रह्ममीमांसाप्रतिपादितस्य ब्रह्मज्ञानस्य यथार्थतयोदयो भवति । यच्च पूज्यपादो महर्षिः सूत्रकृत् सर्वतन्त्र-सिद्धसमन्वयेन प्रतिपादितवान् इति । श्रुतयश्च समामनन्ति—

"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्"

"एकमेवाद्वितीयम्"

"तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्"

"अयमात्मा ब्रह्म"

"ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्"

"इदं सर्वं यदयमात्मा"

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्

ग्राहकैरवश्यमवधेयम्

किमत्र वक्तव्यं ? बहुशो बोधिता विज्ञापिता अपि पत्रव्यवहर्तारः ग्राहकाश्च यथानियमं पत्रादि व्यवहारं नाचरन्ति ।

किं कुर्मः पुनरपि तान् सर्वानेवेह सूर्योदय-कार्यालये पत्र-व्यवहार-कर्तॄन् सूचयामो यद् स्पष्टाक्षरैः स्वसंख्यापूर्णं सङ्केतं पत्रे लिखन्तु । धनादेश (मनियार्डर) पत्रे प्राचीना ग्राहकाः स्वग्राहकसंख्यां लिखन्तु । यदि ग्राहक-संख्या विस्मृता चेत् प्राचीनोऽहं ग्राहक इति स्पष्टं लिखन्तु । नूतनग्राहक-महोदया अपि नवीनोऽहं ग्राहको भवितुमिच्छामीति स्पष्टं लिखन्तु । बहवो महानुभावास्तु सर्वं लिखित्वा स्वसङ्केतमेव विस्मृत्य त्यजन्ति, लिखन्ति यत् शीघ्रं सूर्योदयं प्रेषयन्तु । परन्तु स्वसङ्केतमेव न लिखन्ति । तर्हि वयं क्व प्रेषयामस्तत् पत्रम्? इत्यवधारयन्तु महानुभावाः कार्यालयकार्यसौकर्यपरम्परामिति ।

Printed by Pt. Janki Sharan Tripathi at the Surya Press, Benares City.
Published by Pt. A.P. Sharma, Bharatdharmamahamandal, Benares.